

15765

891.992
17-54

Printed in Turkey

Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

646

891.542

7-34

669

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈԶԵՐ

Ա.

— Խորէն Գալֆայեան — Տիգրան Եւսուֆեան —
— Ստեփան Ասլանեան — Գովհաննէս Տէրոյէնց — Կարապետ —
Ս. Իւթիւճեան — Մկրտիչ Տիգրանեան — Գովսէփ Շիշմանեան —
— Կարապետ Փանոսեան — Զարուժիկ Մերեճմ-Գուլի —
— Անտոն Հասունեան

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ԳԱՎԱՅԵԱՆ

1879

7040.57

3482

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Որչափ ալ բժիշկները վկայած ըլլան թէ ծի-
ծաղն շատ օգտակար է մարսողութեան , Լիկուր-
գոս ծաղու աստուածներու արձաններ գնել տուած
ըլլայ սեղանատուններու մէջ և վերջապէս Պղու-
տարբոս կերակուրներու առաջին համեմն կոչած
ըլլայ զայն , մենք , այս հրատարակութիւնն ընե-
լով , երբէք նպատակ ունեցած չենք ոչ փափուկ
ստամոքսի տէր ընթերցողներուն մարսողութեանը
ծառայել և ոչ ալ քիչ կերակուր ուտողներուն
ախորժակը բանալ , եթէ երբէք գործս պիտի յա-
ջողի քանի մը ժպիտ քաղել իւր ընթերցողներէն :

Մենք այս հրատարակութեամբ աշխատած
ենք մեր ագիտի մէջ գտնելով , երեւելի անձերուն
կենսագրութիւններն ընելով , անոնց թերութիւն-
ներն ցոյց տալ այն անաչառութեամբ որ կեն-
սագրէ մը կը պահանջվի առանց սակայն դուրս
ելնելու հեղնաբանութեան սահմանէն :

Կը համարձակինք ըսելու որ ոչ զոք վիրաւո-
րել ուզած ենք և ներկայացուցած ենք անձերն
այնպէս ինչպէս որ են և ոչ թէ ինչպէս որ կ'ու-
զեն իրենք . և եթէ ընթերցողն տեղ տեղ ծանր
կէտերու հանդիպի՝ անոնց պատասխանատուն
մենք չենք . մը հայելին դաճածն Աքիլլէս կ'անդ-
րադարձնէ , մը լեռն տաքը տաքանայ կը կրկնէ :

Կը խոստովանինք որ ծննդեան թուականնե-
րուն մասին պէտք եղած ճշդութիւնը չը կրցինք
պահել . վասն զի օրինաւոր տոմարներու պակա-
սութեան պատճառաւ քառասուն տարիքն անցած

(323)
41

230-2015

2003

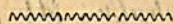
մարդ չգտանք և ստիպվեցանք անոնց իւրաքանչիւրին տալ այն տարիքն զոր ունենալիք թուին :

Յուսալով որ ընթերցողն ներողամիտ ոգւով պիտի նայի գործոյս թերութիւններուն՝ մենք ինքզինքնիս վարձատրված պիտի համարինք երբ տեսնենք որ մեր աշխատութիւնն իւր նպատակին հասած է :

Printed in Turkey

ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՕՃԵՐ

ԽՈՐԷՆ ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ

Խորէն եպիսկոպոս , աստուածաբան , կատակերգակ , ազգային երեսփոխան , բանաստեղծ , 1861ին Գալֆայեան , 1780ին Նար-Պէյ , 1879ին Լուսինեան — մինչև նոր տնօրէնութիւն — ծնաւ Կ. Պօլիս Սամաթիոյ թաղին մէջ 1841 թուականին : Ծնած դիշերը երեք տեղ հրդեհ պատահեցաւ . Արնավուտ-դեղ , Ախրը դարու և Գաւրմ-բաշա :

Խորէն չուչացաւ յայտնել թէ իւր ծնունդովն բանաստեղծ մ'ալ աւելցաւ ազգին և ոչ թէ փորձանք , ինչպէս կը դուշակէին քանի մը հեռատես մարդեր . վասն զի երբ մանկաբարձն անոր ոտներուն վրայ դիտողութիւն կ'ընէր , տասնեւվեցոտեան ոտանաւորներն միշտ այսպէս կը վերջանան պատասխանեց երախայ բանաստեղծն որ ազգային քերթող պիտի յորջորջվէր օր մը մեր ազգային համբալ . . . սափրիչներէն : Ութ օր վերջը կատարվեցաւ իւր մկրտութեան հանդէսը : Կըն-

քահայրն Ամբակում դրաւ անոր անունը, սակայն երախայն տուն երթալուն պէս փոխեց զայն ու խորէն դրաւ :

Նախազգացմամբ դուշակեց կարծես, թէ ձեռք պիտի քաշէր օր մը այս աշխարհիս վաղանցուկ հաճոյքներէն, թէ իւր կեանքն Աստուծոյ ծառայութեան նուիրելով մեծ քաղցրութիւն պիտի զգար. ուստի օր մը աչերն վեր առնելով կնկան մը երես չէր նայեր . . . բազմութեան մէջ. փութանք աւելցնել թէ մէկէ մը տեսնուելու կասկած կամ երկիւղ չունեցած ատենն ալ չէր նայեր կիներու . . . եթէ ծեր ըլլային. և, հետեւապէս, կուսակրօն ըլլալու համար ամեն տրամադրութիւն ունէր : Հաղիւ չորս տարեկան կար, դրացւոյն տղայներն իւր տունը կը հրաւիրէր և անոնց հետ կրօնական խաղեր կը խաղար, նման այն խաղերուն զորս երբեմն խաղալու չմոռնար : Աթոռի մը վրայ բազմելով քարոզ խօսելու համար մեծ փափաք ունէր, իսկ երբ այդ աթոռը պատրիարքական ըլլար՝ հոգին կուտար :

Հայրը տեսնելով որ տղան վարդապետ ըլլալու սիրով կը տոչորի, ինչպէս որ նոյն սիրով կը տոչորին միշտ եօթը տարու տղայներէն ոմանք, որոշեց վենետիկի վանքը ղրկել զինք. և քիչ ատենէն այս որոշումը գործադրեց առաջատար նաւու մը յանձնելով իւր զաւակն 1847ին :

Երբ վենետիկ հասաւ խորէն ու վանա-

հօր ներկայացաւ, վանահայրն, անոր շարժումները դիտելով, յայտնեց թէ անկարելի էր զայն դպրոցի մէջ առնելը. որովհետեւ, աւելցուց, վանքին տրամադրած օրէնքներուն հակառակ էր իգական սեռէն աշակերտ ընդունելը : Մեծ դժուարութիւն կրեցին համոզելու համար վանահայրն թէ աղջիկ չէր իրեն ներկայացվողը : Երկրորդ օրը վանքին դպրոցը ղրկվեցաւ խորէն, ուր քիչ ժամանակի մէջ հսկայաքայլ յառաջ գնաց այն ամեն գիտութիւններու մէջ, որոնց շնորհիւ մարդս կը յաջողի սիրելի ընել զինք ուսմիկներու : Մեր պաշտօնին հաւատարիմ մնալու համար պարտաւոր ենք հոս յիշել որ այն ատեն որչափ սրամիտ նոյնչափ ալ խառնակիչ էր խորէն : Վանահօր ականջներն ալ խուլցած ըլլալով այն տրտունջներէն զորս խորէնի դէմ կրնէին իւր դասընկերները, որոշվեցաւ որ ի պատիժ իւր անվայել վարքին, վարդապետ ձեռնադրվի : Այս ըլլալու էր խելօք չկեցող աշակերտներուն համար վանքին սահմանած պատիժը :

Վանքին մէջ քանի մը տարիներ վարդապետութիւն ընելէն ետքը — սենեակ մը քաշվելով քարոզ տալու վարժութիւն ընելէն ետքը — զգաց թէ վանքը խիստ անձուկ ասպարէշ մ'էր համեմատօրէն իւր ընդարձակ հրմտութիւններուն՝ որովք օր մը փայլ պիտի առնէր իւր անունն պճնասիրութեան աշխար-

հին մէջ : փափաքեցաւ անանկ ընդարձակ
առաքարէզ մ'ընտրել որուն մէջ կարող ըլլար
ընդարձակօրէն ծառայել Աստուծոյ : Այս փա-
փաքն գոհացնելու համար երկու ոտքով
ցատկեց մեր ազգային Պատրիարքարանն ին-
կաւ : Յիշելու բարեբախտութիւնը չունինք
այն թուականն՝ ուր խորէն իջմիածնայ հապ-
տակեցաւ , սակայն լաւ յիշելու դժբախտու-
թիւնն ունինք թէ այն թուականէն 'ի վեր է
որ մեր կուսակրօններ ամեն պարզութիւն
մէկդի դնելով կիներու պէս հազվիլ , սգվիլ
և կոտորովիլ սկսան . . . աղէկ ծառայութիւն
ընելու համար :

Այն ժամանակները մայրաքաղաքիս հա-
րուստներէն ոմանք իրենց ձիերուն ապագայ
պատրաստելու նպատակաւ , անոնց համար
հոյակապ ախոռներ կառուցանելէն ետքը՝ ի-
րենց զաւակներուն համար ալ դպրոց մը շի-
նելու գաղափարն յղացան . բայց որովհետեւ
կ. Պօլսոյ մէջ դպրոցի յարմար տեղ մը գտու-
նելն անկարելի էր , որոշեցին որ Բարիզի մէջ
բանան այս դպրոցն՝ որուն մէջ պիտի դաս-
տիարակվէին իրենց զաւակներն , և թերեւս ,
իրենց ձիերն ալ եթէ հոս գործ՝ չունենային :
Իրենց այս որոշումին ծնունդ տուին Բարիզի
մէջ դպրոց մը շինելով . . . աւագի վրայ : Այս
դպրոցին , որու անուն Հայկազնեան , տնօրէն-
ներն եղան 1850 ին հռոմէականութենէ Հայոց
եկեղեցին դարձած , կամ լաւ եւս , դերու-

թենէ աղատութիւն դարձած երեք վարդա-
պետներն , որոնց յարեցաւ նաեւ վերջէն խո-
րէն Եպիսկոպոս : Յիշեալ տնօրէններն եթէ
բան մը չսորվեցուցին աշակերտներուն , որոնք
երբ մայրաքաղաքս դարձան բան մը չսորվե-
լէն դատ , հայերէն լեզուն ալ կորուսած էին ,
գոնէ սա սորվեցուցին ազգին թէ՛ շատ լաւ
բան է իրաւունք և պարտք ճանաչելն : Այս
սկզբունքը մեզի սորվեցնելէն ետքը մաքուր
սրտով , հանդարտ խղճով հարկը հաղար
Փրանքի պարտք թողով դպրոցին դռները
գոցեցին : Խորէն եպիսկոպոս ամենէն աւելի
օգուտ քաղեց այդ դպրոցէն . մեծ քայլեր
առաւ հոն դէպ 'ի Պարնասայ գագաթ . հոն
կատարեւրագործեց մոսսաներու արուեստը :
Սա ինքն է որ , իւր վկայութեանը նայելով ,
երկու ամիս աշխատելէն ետքը հետեւեալ
գիւտն ըրաւ .

Ձիւր անուան կոչ

Գիտե՞ս — ոհ , ոչ :

Թէպէտեւ պատմաբաններէն ոմանք Հո-
մերոսի կ'ընծայեն այս երեւելի գիւտն , որ
Ժամանակագրութեան երեւելի աղբիւրն կարգը դրվե-
լու մոռցուած է դժբախտաբար , սակայն
մենք պնդելով կը պնդենք որ այս գիւտին
փառքը խորէնի միայն կը պատկանի : Փաջ
գիտենք որ խորէն եպիսկոպոս այս գիւտն
ընելէն անմիջապէս ետքը հեւալով կը վազէ
եղբօրը և անոր կ'իմացնէ : Եղբայրն ալ չու-

զեր հաւատալ . ասոնկ գիւտի մը գիւտն ան-
հնար կը թուի իրեն , բայց վերջապէս կը հա-
մողիկն և եղբօրը փախալովելով , խորէն , կը-
սէ , մեծ ծառայութիւն ըրիր ազգին այդ-
գիւտովդ . ազգը պարտաւոր է երախտագէտ
մնալ . քեզ յամենայն աւուրս կենաց իւրոց :
Արդարեւ այդ Գիւտը մեր ազգին համար
աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան Գե-
ղարայը , և կը զարմանանք թէ ինչու այդ-
գիւտին օրը կիրակի չեն բռներ . . . բա-
նաստեղծները :

Հայկազեան դպրոցին փակումէն ետքը
Կ. Պօլիս դարձաւ խորէն : Քանի մը ատեն հոն
մնալէն ետքը դասախօսութեան պաշտօ-
նով Թէոդոսիոյ Խալիպեան ուսումնարանը
մտաւ , ուր առաւօտէ մինչեւ երեկոյ դասա-
խօսութիւն կ'ընէր խմբագրութեան պարա-
պելով թերթի մը՝ որուն անունը կամ Մասեայ
աղան էր կամ Պօլսոյ աղան : Աշակերտներն ալ
իրենց վարժապետին յանդ կրելով կ'ըզաղէին,
որպէս զի հայրենասիրական եռանդուն քեր-
թուածներ չինէ ազգին : Չհասկցվեցաւ թէ ո՞ր
գիտութեան կամ ուսման մէջ յառաջ գացին
յիշեալ վարժարանի աշակերտները . միայն սա
յայտնվեցաւ որ երբ այդ աշակերտներն իրենց
քաղաքները վերադարձան , պատուհաննե-
րուն առջեւէն չէին հեռանար փողոցէն անց-
նող աղջիկներն գիտելու համար : Կը հրաժա-
րինք մանրամասնօրէն պատմելէ այն կեանքն

զոր վարեց խորէն Թէոդոսիոյ մէջ . այո՛ , կը
հրաժարինք , որովհետեւ դժբախտութիւնն
այն եղանակով հալածեց զինք Թէոդոսիոյ
մէջ ինչ եղանակով որ կը հալածէ մէկն իւր
սպասաւորն որ տան տիկնոջ աչք կը տնկէ :
Կրօնաւոր մը այսչափ հալածվելու չէր . . .
Կրօնաւորէ մը : Եւ միթէ հալածումը յաջո-
ղեցաւ անոր սկզբունքն փոխելու . բնաւ եր-
բէք . այլ , ընդհակառակն , աւելի եւս քա-
ջալերեց զայն իր սկզբունքին մէջ : Սկզբուն-
քը , կ'ըսէ Աղէքսանդր Տիւմայի որդին , բե-
ւեռներու կը նմանին , որչափ զարնես անոնց
գլխուն՝ նոյնչափ աւելի կը հաստատովին :

1864ին դարձեալ ստիպվեցաւ Պօլիս դառ-
նալ . ուր քանի մը ամիսէ ետքը Բերայի քա-
րողչութեան պաշտօնը ձեռք անցուց : Իրեն
համար կրնանք ըսել ինչ որ կ'ըսեն Պղատոնի
համար , թէ մեղուները մեղր քսած էին անոր
շուրթերուն — թէպէտ եւ ուրիշներն ալ քիչ
մը կարմիր քսած էին — այնչափ պերճախօս
էր : Ժողովուրդը մինչեւ այսօր սիրով մտիկ
կ'ընէ անոր քարոզները մինչեւ վերջը և առանց
քրտինք թափելու : Իւր քարոզներն աւելի
կը փայլին քան իւր մազերը : Ի՛նչ հարկ կայ
երկարելու . կէտեր կան որոնց մէջ խորէն տե-
սականի մարդ է և գործնականի չգար . կէ-
տեր ալ կան որոնց մէջ միայն գործնական է :
Դժբախտութիւնն հոն ալ վազեց քանի մը տա-
րիէն , հոն ալ հալածեց զինքը , և խորէն յո-

ժար կամքով հրաժեշտ տուաւ իւր պաշտօնին . . . երբ թաղեցիները վար առին զինքը :

1867ին եկեղեցական պատգամաւոր ընտրւելով՝ Վեհափառ Գէորգե կաթողիկոսին յուղարկաւորութեանը գնաց մինչեւ Էջմիածին , ուր եպիսկոպոսութեան աստիճան բարձրանալէն ետքը Պօլիս վերադարձաւ և Պէշկիթաշի քարոզիչ անուանւեցաւ : Յիշեալ թաղին վարժարաններու վերատեսչութիւնն ստանձնելով բարեկարգութեան ձեռք զարկաւ : Աշակերտներուն սիրտն ու միտքը մշակելու համար անոնց հազուստները հանել տուաւ և համաձեւ զգեստ շինել տալով հազցուց անոնց : Ահաւասիկ ըրած միակ բարենորոգումն որ կրնայ ըսվիլ թէ աւելի դերձակներու համար եղաւ քան աշակերտներու համար :

Քանի մը ամիս այս պաշտօնը վարելէն ետքը հրաւիրւեցաւ հրաժարիլ անկէ . բնաւ դէմ չկեցաւ , հրաժարեցաւ և Մասիսի խըմբադրապետին տանն ապակիները խորտակել տուաւ : Քանի մը քաղաքներէ առաջնորդ ընտրւեցաւ , բայց ինք իբրեւ նախանձ նկատելով այն ամեն առաջարկութիւն որ կ'ստիպէր զինք հեռանալ Պօլիսէն՝ մերժեց գաւառներու մէջ առաջնորդութիւն ընելը : Զմիւռնիան ոչ միայն ընտրեց , այլ հրաւիրակներ ալ զրկեց . ընտրութիւնն ալ հրաւիրակներն ալ քաղաքավարութեամբ վճնտեց : Տիգրանակերտն ալ ունեցաւ Զմիւռնիոյ յիմարութիւնը ,

և անոր պէս իւր պատիժը կրեց : Ամենէն վերջը Ռոտոսթօյէն հրաւիրւեցաւ որ իբրեւ հովիւ հոգեւոր արածէ զիրենք . խորէն եպիսկոպոս ընդունեց Ռոտոսթօն , բայց ծանր պայմաններ առաջարկեց որ Ռոտոսթօն չուզէ զինքը . օրինակի համար այնպիսի ճանբու ծախք մը առաջարկեց որով Ռոտոսթօյի բոլոր ազգայինները կրնային հոս փոխադրվիլ : Հարկ չէ ըսել թէ Ռոտոսթօն ալ ստիպւեցաւ , Զմիւռնիոյ և Տիգրանակերտին պէս , ուրիշ առաջնորդ ընտրել իրեն : Յիշեալ երեք քաղաքներն կը պարծին այսօր խորէն իրենց առաջնորդ չունենալուն վրայ :

Տեղեկանալու համար այն վաւերական աղբիւրներուն , որովք անժխտելի կերպով հաստատւած է այսօր թէ խորէն Նար-պէյ Լուսինեանէ սերած է , պետք է ներկայ գրտնըվիլ այն գեղեցիկ արքայական երազին զոր պատիւ ունեցած է տեսնել խորէն եպիսկոպոս 1870ին : Այդ երազին մէջ Նար-Պէյ Լուսինեան կը ներկայանայ խորէն եպիսկոպոսին և անոր կ'ըսէ . « Ես եմ Նար-Պէյ Լուսինեան , որ 1798ին Կիպրոսի Տաճիկներու հարստահարութիւններէն փախչելով՝ Եգիպտոս գացի և Նարոյէոնէն մեծ պատուով ընդունւեցայ : Դու ինէ սերած ես , շուտ ըրէ՛ ել , հազուէ՛ և մականուռդ փոխէ : » Մենք բնաւ կասկած չունինք ասոր ստուգութեանը վրայ : Շատերը արդէն այս երազին ներկայ գտնւած ըլ-

լալով՝ իբրև ականատես վկայ կը պատմեն . մինչև իսկ կը նկարագրեն Նար-Պէյ Լուսինեանի կերպարանքն որով երեւցած է, երազի մէջ, խորէնին : իբրև զօրաւոր փաստ ուրիշ ինչ պահանջելու իրաւունք ունինք, միթէ Մատիւ, Թերեմանը-Էֆէտը և Լեւիւր օրագիրներն չհրատարակեցին զայն արժանահաւատ աղբիւրներէ քաղելով : Բայց ինչ օգուտ, մարդիկ որչափ ալ բարձրանան նորէն բարձրանալ կը փափաքին . խորէն եպիսկոպոս ալ, իբրև մարդ, քանի մը տարիներ Նար-Պէյով շատանալէ վերջը ուզեց որ Լուսինեան ալ յորջորջվի նման այն աւագակին որ ուրիշի մը գոյքը յափշտակելէն ետքը կը փափաքի անոր հայրերն ալ կողոպտելու : Այս չափազանց փափաքէ մղվելով է անշուշտ որ խորէն եպիսկոպոս ելաւ օր մը հետեւեալը հրատարակեց .

« Նկատելով որ Ռուսաստանի մէջ Լուսինեան մը կայ որ նամակով ինծի կիմացունէ թէ ես իրեն եղբօր որդին եմ .

« Նկատելով որ բոլոր եղբայրներս Լուսինեան մականունը կը գործածեն .

« Նկատելով որ հարազատ եղբայրներու մէջ տարբեր մականուններ գործածելն անտեղի է .

« Ես ալ որոշեցի որ այսուհետեւ Լուսինեան գործածեմ : »

Փառք տանք Աստուծոյ որ միտքը չէ ինկած հետեւեալն ալ գրելու .

« Նկատելով որ եղբայրներս ամուսնացած են »

Ինչպէս յայտնի կ'երեւայ, խորէն եպիսկոպոս վերոյիշեալ Նկատելներով բոլոր պատասխանատուութիւնն հօրեղբայրներուն վրայ կը ձգէ : Եթէ հօրեղբայրն բան մը գրած չըլլար իրեն՝ եթէ ներելի ըլլար հարազատ եղբայրներու մէջ տարբեր մականուններ գործածել՝ անշուշտ ինքն ալ չափտի ստիպվէր փոխել իւր մականունը . օրինաւորութիւնն է որ կ'ստիպէ խեղճը Լուսինեան յորջորջվելու : Հարկ կը համարինք հոս յիշել թէ խորէն եպիսկոպոս իւր կարծիքներուն հետ ալ այնպէս կը վարվի ինչպէս իւր մականուններուն հետ . միայն սա տարբերութեամբ որ կարծիքներն ինն օրը անգամ մը կը փոխէ, մինչդեռ մականունները ինչ տարին անգամ մը : Թող աղօթք ընէ Նորին Գերապատուութիւնը որ վաճառական չէ, եթէ վաճառական ըլլար և այսպէս յաճախ մականուն փոխէր՝ քիչ առնուան մէջ վաճառատունը կը գոցէր :

1876ին կրօնական ժողովոյ ատենապետ ընտրվեցաւ շնորհիւ այն կուսակցութեան որ իրեն հետ աշխատած էր խրիմեանը պատրիարքական աթոռէն վար առնելու դիւցազնական գործին մէջ : Ատենապետ ընտրվելուն հետեւեալ օրը բանագրեց մէկն որ բանաւոր պատճառներով առաջին կինն թողած ըլլալով՝ ուրիշ կնիկի մը հետ ամուսնացած էր : Այս

բանադրանքը շատերը բաւական խնդացուց : Քանի մը օր ետքն ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համաձայն հրատարակեց ճիշդ առջինին նման ամուսնութիւն մը՝ որով ուրիշ մէկն իւր կինը թողած՝ ուրիշ կնիկ մը առած էր : Աս համայնք շատ խնդացուց ժողովուրդն : Այս հակասական վճիռներն մինչեւ այսօր իրարու դէմ հրացան կը քաշեն կրօն. ժողովոյ արձանագրութիւններուն մէջ :

1878ին իբրեւ ազգային նուիրակ խորհմեանի հետ Պէրլինի Աւագաժողովը դրկվեցաւ : Թէպէտ և չգիտցվեցաւ թէ ինչո՞ւ չկրցին Աւագաժողովին ներկայանալ, սակայն շատերը պնդեցին այն ատեն թէ Ազգ. մեծ օգուտ քաղեց անոնց ուղեւորութենէն, թէ ձայն հանելու չէ, այդ օգուտին ինչ ըլլալը վերջէն պիտի հասկցվի : Ասոր համար է որ շատերն իրենց բերանը բացած՝ գործերուն վերջը դիտելու կը պատրաստվին : Եթէ այս օգուտներուն երեւակայականն մէկդի նետելով իրականին դառնանք՝ սա օգուտը կը գտնենք որ առաջ գաւառներու մէջ եթէ տարին հարիւր հօգի կօպաններվէին՝ այսօր հազար կսպաններվին, և այս ալ մեծ օգուտ է անշուշտ անոնց՝ որք բազմութենէ չեն ախորժիր :

Պէտք չէ մոռնալ այն մեծ ծառայութիւններն զորս մատուցած է Ազգին Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ : Իւր ատենաբանութիւններն շատ ներդաշնակ էին, երաժշտական

խումբ մը կը պակսէր զանոնք աւելի ազդու գործերու համար : Իւր ճառերն նոյն ազդեցութիւնը կընէին երեսփոխաններու վրայ ինչ ազդեցութիւն որ կընեն Հալիպօլի + Կաթմասի + Գըպրոցական աշակերտներու վրայ :

Չափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք թէ՝ իբրեւ մատենագիր աւելի ծառայած է ազգին քան իբրեւ կուսակրօն : Իւր աշխատասիրութիւններուն մէկ մասը 1870 ին Բէրայի հրդեհին հոյ ճարակ եղան ինչպէս որ կըլլան դժբախտաբար այն ամեն երկասիրութիւններն որք տպված չեն . . . գրված չեն : Այդ գործերու մոխիր դառնալն մեծ կորուստ մ'է անշուշտ ազգին համար, բայց կրնանք մխիթարվիլ իւր հրատարակած գործերով՝ որոնք քիչ բացառութեամբ, արժանիք ունենին . . . մոխիր դառնալու : Խորէն եպիսկոպոս ունի այսօր տասներկու գործեր : Ասոնց մէջն է Աւագանի կատակերգութիւն, որ կապիկի պէս ամեն բանի մէջ ուրիշի նմանելէ յառաջ եկած վնասները կը հարուածէ : Վերջէն, անմեղ սերէ ներշնչված գողտրիկ ոտանաւորներ : Դաշակ + Լաւրիէ, անմահ բանաստեղծին ոտանաւորներուն գրաբառ թարգմանութիւնը՝ զոր հասկնալու համար այն ատենները չորս հօգիէ բաղկացեալ մասնաժողով մը կազմվեցաւ, որն որ անկարող ըլլալով զայն լուծել թարգմանիչին դիմեց, որ ներումն խնդրելով պատասխանեց թէ վրայէն բաւա-

կան ժամանակ անցած ըլլալուն պատճառա-
 ինք ալ չէր կարող հասկնալ : Գրեթէ-
 կը պատուիրէ էրիկներուն ներել իրենց կինե-
 րուն որքան ալ անպարկեշտ ըլլան , որքան ալ
 մեծ ըլլայ անոնց սիրականներուն թիւը : Նո-
 խալիս Գրեթէն լեզուի , 'ի պէտս անոնց որք
 փափաք չունին Գրեթէին սորվելու : Սորա-
 չայտնի , որոնց մէջ առաջին տեղ կը գրաւէ
 Գրեթէնայ սա Բէթ : Օտար լրագիրներու մէջ
 անդրադնականներու գէմ պաշտպանած է
 Հայաստանեայց եկեղեցին և ժողովրդեան հա-
 մակրութիւնը գրաւած է :

Խորէն եպիսկոպոս անուշ բնաւորութիւն
 մ'ունի . ամենուն հետ այնպէս կը վարվի ինչ-
 պէս որ խմբագիր մը կը վարվի այն մարդուն
 հետ որ տարուան մը բաժանորդ կը գրվի և
 բաժանորդագինն ալ կանխիկ կը վճարէ : Վար-
 քէն կրնանք գուշակել թէ իւր յարգած
 սկզբունքներն հետեւեալներն ըլլալու են .

« Սիրէ հայրդ ու մայրդ . . . եթէ հա-
 րուստ են .

« Սիրէ թշնամիներդ . . . երեսանց .

« Սուտ մի խօսիր . . . եթէ շահ չունիս .

« Թող մի տար որ կիրքերդ գերի ըլլան
 անձիդ .

« Դրացիներդ անձիդ պէս սիրէ : »

Մեռեալներուն գալով՝ անոնց հետ ալ
 աւելի քաղցրութեամբ կը վարվի : Այնպիսի
 սրտառուչ դամբանականներ կարձակէր , այն-

պիսի պերճախօսութեամբ կը դովէր արքայու-
 թիւնն որ ներկայ գտնվողները մեռնելու փա-
 փաք կզգային : Չմոռնանք սակայն ըսել թէ՝
 երբեմն ալ մեռեալն արքայութենէն աւելի կը
 դովէր՝ որով ննջեցեալն նախապատիւ կը սե-
 պէր դադարին մէջ մնալ քան թէ արքայու-
 թեան մէջ : Ազգային Հիւանդանոցին մոմե-
 րուն պէս կարգերու կը բաժնւնվէին իւր դամ-
 բանականները . մէկ ոսկի տուող մեռեալն
 բարեսիրտ կըլլար , երկու զրկողը բարեսիրտ և
 քիչ մ'ալ ազգասէր կը հռչակվէր , երեք նուի-
 րողը ազնիւ սրտով և վսեմ՝ զգացումներով կը
 զարդարվէր . չորս համրողը հանրածանօթ ազ-
 գասէր կը ծանուցվէր . հինգ տուողն՝ կենդա-
 նութեանը ժամանակ այնքան գաղտնի ողոր-
 մութիւն տուած կըլլար աղքատներուն որ
 մարդ տեսած չէր ըլլար , հայրենեաց բարե-
 րար կը յորջորջվէր , և ասանկներուն դադա-
 ղը ութը հոգի կը կրէր , որովհետեւ չորս հո-
 գի բաւական չէին կրել այնչափ դովեստնե-
 րով ծանրաբեռնեալ ննջեցեալն : Դադարն ալ
 երբեմն զգացման տէր և ազգասէր կըլլար
 եթէ զայն շինող ատաղձագործը Գերապատի-
 ւին Բէթիէ մը զրկէր : Իսկ անոնք որ ժամա-
 նակ չունէին փրկանք վճարել դամբանախօսին՝
 դամբանական ըսելու իրաւունքէ կը զրկվէին ,
 իրենց վերապահելով սակայն մեռնելու իրա-
 ւունքը : Խորէն եպիսկոպոս իւր պաշտօնա-
 կիցներուն պէս վարվելով՝ լռեւեայն սա սկզբ-

բունքը կը քարոզէր թէ՛ չար եղէք որչափ կ'ուզէք, բայց հարուստ եղէք որչափ կրնաք: Ժողովուրդն որ շատ անգամ աղէտէր, ողորմած, բարեխիղճ անկողններուն տրվիլը կը լսէր այնպիսի մարդերու՝ որոնք իրենց կենդանութեանը ժամանակ ազգը մատնած են իրենց շահուն համար կամ եկեղեցւոյն գանձանակէն ստակ գողցած են, ինքնիրեն կ'ըսէր «խորանի վրայ, բազմութեան մէջ այսչափ սուտ լինչպէս կարելի է ըսել առանց կարմրելու:»

Խորէն Եպիսկոպոս մեծ մարդ է. աւելի մեծ պիտի ըլլայ անշուշտ եթէ յաջողի Կիպրոսի մէջ Լուսինեանէ մնացած կալուածներն Անգղիոյ ձեռքէն առնել. և աս ալ անհաւատալի բան մը չէ:

Խորէն Եպիսկոպոս միջին հասակով բարեւձեւ կազմով գեղեցիկ մարդ մ'է: Երբ փողոցըն երնէ՝ ընդհանրապէս այն դէմքը կ'ունենայ երբ բազմութեան մէջ մէկն իւր սիրուհիին դաղտնի նշան ընելէն ետքը ուրիշ մը զայն տեսնէ և իրեն ըսէ «Բրաժիդ հաւնեցա՞ր:»

ՏԻԳՐԱՆ ԵՌԻՍՈՒՅԵԱՆ

Պատմագիրները համաձայն չեն Տիգրան Եռասուֆեանի ծննդեան թուականին վրայ: 1850 թուականին ծնունդը կուտան անոր այն պատմագիրներն որ ամուսնացնելու աղջիկ ունին. ուրիշներն որ անոր նախագահութեանը տակ կորուսեր են իրենց դատը 1820 ին կըստեղծեն զայն: Իսկ մենք, որ հաճոյք մը չենք զգար կրնելու մէջ տարիքի խնդիր յուզելով, կըսենք թէ այս երեսփոխանը Միջագիւղ ծընած 1835 ին, 1854 ին և 1875 ին, 1835 ին՝ եթէ դէմքին նայիս. 1854 ին՝ եթէ պարահանդէսի մը մէջ գտնուի. իսկ 1875 ին՝ եթէ հասակին նայիս:

Ծնած ժամանակն այնքան նիհար էր որ եթէ Լիկուրգոսի օրով ծնած ըլլար՝ անպատճառ ջուրը ձգված պիտի ըլլար:

Մանկութեան օրերուն մէջ հանդարտ ու հեղաբարոյ ըլլալով՝ բնաւ պատճառ չէր տար ստնտուին որ զինքը կամթտէ: Գիշերներն այնպէս խոր քուն կը քաշէր ինչպէս որ կը քաշէ երբ իրեն երթան և բանաս իրեն այնպիսի խօսակցութիւն մը որ բնաւ վերաբերութիւն չունի դատի հետ: Չմեռուան այն երկար գիշերներուն մէջ անգամ մը միայն կարթննար և այն ալ ոչ թէ լալու կամ կաթ ուտելու համար, այլ իւր թաթիկներովն ստնտուին ծի-

230-2015

325

2046-17

ծերը բռնելով քնանալու համար : Ամեն երախայ , ինչպէս յայտնի է , ունի այս սովորութիւնը , սակայն կերելի թէ այս երախայն բաւականատեւն հետեւած է այս սովորութեան , վասն զի , կրսեն ոմանք , չորս տարեկան եղածատեւն տան սպասուհիները Տիգրանիկէն կը գանգատին եղեր :

Տղայական խաղերու բնաւ չէր մասնակցեր . խելքն ու միտքը պարզեւաբայտութեան հանդէսին վրայ էր : Ամեն կիրակի իրեն հասակակից աղջիկներ ու մանչեր տուն հրաւիրելով՝ աթոռներու վրայ կը բազմեցունէր . ինքն ալ սեղանի մը վրայ կեցնէր . . . ճերմակ ձեռնոցներով և կարճ բայց ազդու առանաբանութեամբ աղջիկներուն երեսը կը նայէր . . . դաստիարակութեան օգուտներն անոնց զգալ տալու համար :

Ամիրայութեան մեծ փափաք ունէր . իւր կարճ բայց ազդու հասակովն ամիրայութեան բարձրանալ կուզէր , վասն զի ամեն բարօրութիւն հոն կը փնտռէր . ուստի նախատինք կը համարէր տեսութիւն ընել այն ամեն մարդերու հետ որ ամիրայական արդանդէ մը ծնած չէին : Օր մը նպարավաճառի մը զրկվեցաւ որ քիչ մը պանիր առնէ , բայց ինքն երբ տեսաւ որ նպարավաճառն ամիրա չէր , առանց պանիր առնելու ետ դարձաւ :

Երբ եօթը տարեկան եղաւ թաղին վարժարանը դրվեցաւ որ ուսում առնէ : Այն ա-

տենները վարժարաններու մէջ ամեն բան կը գտնուէր բաց ի ուսումէ . որով Տիգրանիկն ալ ուսումէն զատ ուրիշ ինչ որ գտաւ առաւ թաղային վարժարանէն :

1850 ին Բարիզ գնաց և վաճառականութեան դպրոցը մտաւ հոն : Մեծ յաջողակութիւն ցոյց տուաւ այն ուսման՝ զոր մենք վաճառականութիւն կանուանենք և որուն խաբէութիւն անունը կը կարդայ Վոլքնարկ : Քիչ առենի մէջ կատարեալ սորվեցաւ մարդ խաբելու սկզբունքներն զորս պիտի գործադրէր վաճառականութեան մէջ : Սակայն բախտը որ եթէ չժպտիր ապուշներու երբեմն անոնց պաշտպան կը հանդիսանայ , ըսաւ Տիգրանին .

« Պարոն , եթէ զքեզ վաճառական ընեմ մահկանացուներուն գլխուն փորձանք մ'ալ պիտի աւելցնեմ : Արդէն վաճառականները պատժել կուզէի , բայց անանկ պատիժ մը կուզէի որ խիստ ըլլար : Ուրախ եմ այսօր զքեզ գտնելուս վրայ . գնա ուրեմն դատաւոր անունով պատիժ եղիր այդ վաճառականներուն վրայ : »

Բախտին պատգամը կատարվեցաւ , Երեսուֆեան առեւտրական ժողովներէն մէկուն նախ անդամ և յետոյ ամբողջութիւնն (նախագահ) եղաւ :

Նախնիք Արդարութիւնը տեսած պիտի ըլլան , որ զայն կշիռ 'ի ձեռին կը ներկայացնեն . անոր բարի ըլլալն ալ ճանչցած են ան-

չուշտ որ այնչափ յարգ ու պատիւ կ'ընծայեն անոր : մենք դժբախտաբար ժողովներու մէջ ալ իրեն հանդիպած չունինք որ տեսնէինք , ճանչնայինք և կարենայինք այսօր ըսել թէ Եռսուֆեան շատ լաւ կամ գէշ կը վարվի Արդարութեան հետ : Շատերը որ մօտէն կը ճանաչեն Եռսուֆեան էֆէնտին , կրսեն թէ Արդարութեան ներկայացուցիչն է ան և թէ Արդարութեան պէս կշիռ մը ունի ձեռքը . սակայն պնդողներ ալ կը գտնվին թէ՛ այդ կշիռը ծախու առնված է նպարավաճառէ մը որ պակաս կշռելուն համար ամեն օր սուգ Գանք կը վճարէր : Աս անհաւատալի է :

— Կը տեսնէք փաստաբաններն ինչպէս ուշի ուշով մտիկ կ'ընեն որպէս զի կէտ մը բռնեն և ինձի դէմ դատ բանալ տալով քառասուն յիսուն ոսկի վաստկին . . : Պարոն փաստաբաններ , մի պարծենաք կենսագրութիւններու մէջ զիս դատի հրաւիրելու բնութիւն ունեցող կէտեր գտնելուդ վրայ , որովհետեւ կենսագրութիւններս կազմող բոլոր կէտերն նոյն բնութիւնն ունին : Այս պարագայիս մէջ կը նմանցնեմ զձեզ այն ձկնորսին որ այս օրերս տասը քառասուն որսալուն վրայ կը պարծենայ , քանի որ չաբաթէ մը ի վեր ծովը քառասունով լեցված է : Բայց քանի որ ձեզմէ շատերը յօդուածի մը մէջ աւելի իրենց գործ կը փընտրուեն քան թէ արդարութիւն , ես ալ խոհեմութիւն կը բանեցնեմ և խօսքս կը փոխեմ —

Առանց ասոնց կամ անոնց ըսածներուն ականջ կախելու՝ ես կրսեմ թէ Տիգրան էֆէնտի Եռսուֆեան միշտ արդարութեամբ վարված է , որովհետեւ ուրիշ կերպով վարվելը անկարելի է : Մեր բոլոր ժողովներուն մէջ արդարութիւնը միշտ կը փայլի իւր բացակայութեամբը : Տիգրան էֆէնտի շատ ճշդութիւն կը պահէ իւր պաշտօնին մէջ . օրինակի համար եթէ պատիւ ունենաս օր մը իրեն ներկայանալու . . . դատով , նախ և առաջ քեզի պիտի ըսէ .

Նախ՝ աս կողմը անցիր :
Երկրորդ՝ շիտակ կայնէ :
Երրորդ՝ գլուխդ վեր բռնէ :
Չորրորդ՝ ձեռքդ վար առ :

Եւ դուն այս հրամանները լսելով անշուշտ պիտի կարծես թէ դերձակի մը առջեւ կը գտնվիս որ չափդ պիտի առնէ . բայց կը սխալիս , դատաւորի մը առջեւն ես . և որ ժողովին մէջ որ մօտես , այդ հրամանները պիտի կատարես :

Տիգրան էֆէնտին այնչափ կը փափաքի ազգին ծառայութիւն ընել որ հարիւր հօգուոյ գլուխ հանելիք գործը միայն կուգէ կատարել : Սուտ չեմ խօսիր : Գնա օր մը իրեն ըսէ .

— Էֆէնտի , թաղիս մէջ կուղենք բարեգործական ընկերութիւն մը կազմել :

— Վսեմ գաղափար :

— Կը փափաքինք որ հրամանքնիդ ալ
ատենապետ ըլլաք :

— Սիրով կընդունիմ :

Այս պատասխանը առնելէդ ետքը դուրս
ելիր սենեակէն և դրան քովը կեցիր :

Ահա ուրիշ մը կը մտնէ .

— Էֆէնտի , որոշեցինք վարժարաններու
նպատեղու համար ընկերութիւն մը հաստա-
տել :

— Շատ ազգօգուտ ձեռնարկութիւն :

— Արդեօք կընդունէիք . . .

— Ատենապետութիւնը . . . սիրով կըն . . .

— Կընդունէիք տասը բաժին . . .

— Ընկալադիրն ամիսէ մը ղրկէ :

— Սենեակէն դուրս ելած ատենը ասոր
ձեռքէն քաշէ և քովդ կայնեցոր :

Երբորդ մը կը մտնէ .

— Բարեւ էֆէնտի :

— Աստուծու բարին :

— Մսավաճառի խանութ մը բանալ կու-
ղենք ընկերութեամբ :

— Ազգային դաստիարակութիւնը զար-
գացնելու ամենէն կարճ ճամբան . . .

— Ի՞նչ կըսէք :

— Շատ աղէկ խորհեր էք . առողջ մար-
մին , առողջ միտք կըսէ առածը . հետեւա-
պէս մարդս որչափ միտ ուտէ , այնչափ առողջ
միտք կ'ունենայ . ուստի որչափ շատնայ մա-
վաճառութիւնն , այնչափ կը շատնայ բանաս-

տեղծութիւնը , գրականութիւնը եւայլն :

— Շնորհակալ ենք , ի՞նչ պէտք է այս
գործը գլուխ հանելու համար :

— Ատենապետ մը , և այն ատենապետն
ալ ես կըլլամ :

Դրան քովն ես կարծեմ . ասոր ալ օձի-
քէն քաշէ և չորրորդին սպասէ որ ահա կուգայ .

— Բարեւ էֆէնտի :

— Աստուծու բարին :

— Քանի մը երկտասարդներ մէկտեղ եկած
ընկերութիւն մը հաստատած են . ասոնք ոչ
իրենց ըրածը գիտեն և ոչ ալ ընելիքը . այս-
պիսի ընկերութիւններն ազգին չարիք հասցը-
նելէն ուրիշ բանի մը չեն ծառայեր . ուստի
մենք որոշեցինք ընկերութիւն մը կազմել . . .
այդ ընկերութիւնը կործանելու համար :

— Բուն Հայութիւնն ալ աս է :

— Մեղի կօղնէք այս պարագային մէջ :

— Ինչու չէ , քանի որ կըսէք թէ ազգին
փաստակար է , պէտք է որ կործանվի :

Ես անոր ատենապետը կանչել կուտամ
և կը խօսիմ :

— Ատենապետը կանչել կուտա՞ք . . . :

— Այո , պիտի վախնամ իրմէ :

— Բայց այդ ընկերութեան ատենապե-
տը . . . դուք էք :

— Ե՞ս եմ . . . Տէր ողորմեա . . . ի՞նչ
փոյթ թէ ես եմ . քանի որ նպատակին չի ծա-
ռայեր կըսէք , պէտք է կործանել :

— Շնորհակալ եմ:

— Մեր պարտքն է կործանել այն բոլոր ֆրասակար ընկերութիւնները, ով որ ալ ըլլան անոնց ատենապետները:

Կը կարծէք թէ կը կործանէ՞. քաւ լիցի. — կը կարծէք թէ կը չինէ՞, երիցս քաւ լիցի. այնչափ ընկերութիւններու անդամ է որ ժամանակ չունի ոչ կործանելու ոչ ալ չինելու: Ստոյգը խօսելու համար Տիգրան էֆէնտի Եուսուֆեան ազգին յառաջադիմութեանը մեր ամենէն աւելի փափաքողներէն է, և այս չափազանց փափաքով է անշուշտ որ ամենուն մէկէն հասնիլ կուզէ և ոչ մէկուն կրնայ հասնիլ: Ո՛չ անցեալ և ոչ այս դարուս մէջ չկայ ընկերութիւն մը որուն կամ ատենապետն կամ անդամ չըլլայ. և ինչպէս որ վարդն առանց փուշի չըլլար, ընկերութիւնն ալ առանց Եուսուֆեանի չկրնար ըլլալ — առակաբանութիւնը միմիայն վարդին փուշէն անբաժանելի ըլլալուն վրայ է, երեսս ինչ կը նայիք ո՞վ չարամիտներ: —

1868 ին անդամ եղաւ այն խնամակալութեան որ յառաջ պիտի տանէր Շահ-Նազար և Նուդարեան վարժարանը որ վերջէն աշխարհածանօթ եղաւ իւր. . . կործանմամբ: Արդարութիւնը խօսելու համար իւր աշխատութիւնը չզրացաւ հոն Եուսուֆեան էֆէնտին և ջանաց որչափ որ կրնար կանգուն պահել այդ շէնքը. բայց որովհետեւ անհատի

մը կամքն ու ջանքն միայն բաւական չեն պայծառ պահել այնպիսի շէնք մը որ ժողովրդեան քաջալերութեամբը միայն կրնար յարատեւութիւն գտնել, ուստի և գոցվեցաւ: Հոն կը գտնուէին աշակերտներ որ կէս թոշակով ընդունված էին և քառորդն վճարել կը դժկամակէին. կային աշակերտներ որ թոշակն բնաւ չէին վճարեր և միայն կուտէին կը խմէին. կային որ դրամ մը չվճարելէն զատ կը փափաքէին որ իրենց հագուստն ալ դպրոցէն չինվի: Այսպէս կը վարվին ահաւասիկ մեր ազգայիններն երբ իրենց զաւակներն ազգային մասնաւոր վարժարանի մը մէջ դնեն. իսկ ընդհակառակն՝ պահանջվածէն աւելի կուտան երբ օտարի մը յանձնեն իրենց զաւակները:

1870 ին երեսփոխան ընտրուելով՝ հրաւիրվեցաւ երեսփոխանական ժողովոյ մէջ անթուի վրայ բաղմելու: Այս ժողովոյ մէջ բաւականէն աւելի գործեց, որովհետեւ հոն գործելը լեզուով էր և ոչ թէ ձեռքով: Իւր ատենաբանութիւններն երբեմն տարապայման կերկնային և ունկնդիր ժողովրդեան գլխուն ցաւ կը պատճառէին. թէպէտեւ շատերը կը յարգեն Եուսուֆեան էֆէնտիին ատենախօսութիւններն իբրեւ. . . քրտնեցուցիչ դեղ. և այս է պատճառ որ հարբուխ եղողները փոխանակ թէյ խմելով կամ ոտքերը տաք ջուրի մէջ դնելով քրտնել աշխատելու՝

Երևան քաղաքի Եփեսոսի երկարածիգ ատենա-
խօսութիւնները մօտիկ կընէին և քրտնելով
բժշկութիւն կը գտնէին : Եթէ սովորութիւն
ըլլար որ թոյլ տրվէր կիներու մօտեւ երեսփ.
Ժողովին մէջ, շատ մը կիներ ուխտի կերթա-
յին անոր երկարապոչ ատենախօսութիւննե-
րուն : Երբ կարճ կը խօսէր՝ լաւ կը բացատ-
րէր իւր միտքն և զօրաւոր փաստերով կը մ-
բերանէր իւր հակառակորդները : Ճշմարտու-
թիւնը չէր հարկադրէ զմեզ խոստովանիլ որ
Լաիոնական ոճին մէջ շատ յառաջ գացած է
իւր . . . հասակը . և երբ զինքը տեսնեմ՝
մտքէս կըսեմ :

Ո՛վ մարդ Լաիոնական, այդ հասակիդ
ոճը ինչո՞ւ չես գործածեր ատենախօսութիւն-
ներուդ մէջ :

Ոչ միայն երեսփոխանական Ժողովոյ մէջ
այլ վարժարաններու և թատրոններու մէջ ալ
ըրած է ատենաբանութիւններ որոնց թիւն
այսօր վեց հազար ութը հարիւր իննսունը վե-
ցի կը հասնի : Իւր ատենաբանութիւններուն
մէկ մասը կսկսի . « Խնամակալուհի Տիկնայք » ով
մէկ մասը « Տեարք և Տիկնայք » ով մէկ մասն
ալ « Տեարք » ով :

Ամեն պարզեւաբաշխութեան հանդէսնե-
րն ինք կը բանայ . եթէ երկու կամ երեք
հանդէս մէկ օրուան հանդիպին՝ երկուքին ալ
կամ երեքին ալ կը հասնի և դաստիարակու-
թիւնը բնաբան դնելով կը համոզէ հանդիսա-

կաններն որ ստակ տան : Իւր համազօղական
խօսքերուն շնորհիւն է որ այսօր Միջագիւղի
Ս. Թարգմանչաց վարժարանը գոցվելու վիճա-
կի մէջ ինկած է :

1872 ին անդամ ընտրվեցաւ Գաղաքական
Ժողովին որուն ատենապետն էր Ապրօ Եփես-
տի, որուն հասակը Լաիոնական ոճի բնաւ չէր
համապատասխաներ : Երևան քաղաքի Եփեսոսի
ատենադպիր էր և երբ ատենապետին քով
նստէր՝ մարդս ինքնիրեն կ'ըսէր .

« Եթէ այս երկու մարդերու կարծիքներն
այնպէս են ինչպէս իրենց հասակները, Ժողո-
վը շատ դժուարութիւն պիտի քաջէ որոշում
մը տալու համար : »

Որոշ չգիտցվիր թէ այն ատեն ինչ գործ
տեսաւ Քաղ. Ժողովը : Միայն սա յայտնի է
որ Պրուսայի առաջնորդ Գեր. Բարթոլդիմէոս
Եպիսկոպոս հոս կանչվեցաւ . վերջը նորէն
տեղը ղրկվեցաւ . դարձեալ հոս բերուեցաւ .
վերստին տեղը ղրկվեցաւ . նորէն ետ պիտի
կանչվէր եթէ Քաղ. Ժողովին պայմանաժամը
լրացած ըլլալով՝ չհրաժարէր պաշտօնէն : Եւ
որովհետեւ օրէն չէ Գաղաքական Ժողովոյ ա-
տենադրութիւններն ի լոյս ընծայել — ան-
շուշտ ալ ձեռքին գործած բարիքները ձա-
խին ցոյց չտալու համար — բնական է որ ա-
նոր մեղի ըրած աղէկութիւնները չկարենանք
յիշել : Եթէ պաշտօնեաներուն վկայութեանը
գիմենք մինչեւ այսօր ասոնցմէ և ոչ մին քա-

ջութիւն ունեցած է խոստովանելու թէ ձեռքէս եկածին չափ աշխատեցայ ազգիս չարիք հասցնելու և խիղճս հանգիստ է : Բաղ. Ժողովոյ անդամ մը երբ իւր պաշտօնէն հրաժարի կըսէ .

« Աշխատեցայ որչափ որ կարողութիւնս կը ներէր մեր ժողովին գործերուն մէջ կանոնաւորութիւն մուծանել . շատ բարիք ըրինք ազգին , բայց նա չճանչցաւ . եթէ մեր տեղը ուրիշ փաղաքական ժողով մը ըլլար՝ ազգին վիճակը գէշ էր : »

Հիմայ շատ աղէկ է . . . խոստովանիմ և հաւատամ :

Տնտեսական խորհրդոյ անդամ մը կըսէ .

« Մեր պաշտօնի գլուխ անցած ժամանակ սնտուկը շատ պարտք ունէր , իսկ հիմայ քիչ պարտք ունի , զոր վճարելու անկարող է : »

Այնչափ մեր յոյսը կտրած ենք ազգ . սնտուկն պարտքէ խալելէ որ , անոր քիչ պարտք ունենալն մեզի երջանկութիւն կը համարինք :

Վերջապէս ամեն պաշտօնեայ իւր անձնասիրութիւնները կը համրէ , և շատ զարմանալի է որ ազգն այսչափ բարերարներ ունենալով չկարենայ լաւադոյն վիճակի մը մէջ գտնուիլ : Մենք առանց գիտնալու թէ Եռսուֆեան էֆէնտին ինչ ընթացք բռնած է իւր այս պաշտօնին մէջ , կրնանք վկայել որ վարված չէ ոմանց պէս որոնք ազգային պաշտօ-

նատեղին այնպէս կերթան ինչպէս կերթաւ դուն վաճառատունդ , միւսն իւր խանութը և ես իմ գրասենեակս : Շատ մը պաշտօնեաներ կան որոնք ազգային պաշտօններու շնորհիւ իրենց Հնդկաստանի ճանքան ապահոված են :

Եռսուֆեան էֆէնտին պատիւ ունեցած է քանի մը անգամներ Միջագիւղի թաղական խորհրդոյ մէջ գտնուելու , բայց երբէք թաղական խորհրդարանի մէջ : Այսօր հաստատուած ճշմարտութիւն մ'է որ եթէ զինուորական ասպարէզին մէջ գտնուելով՝ զօրաբանակի մը հրամանատար անուանվէր պատերազմի ժամանակ , և եթէ այդ զօրաբանակն ալ Պաղտատ գտնուվէր՝ ինքն իւր թիկնոցին մէջ փաթտւած՝ իւր Միջագիւղի տունէն դուրս չպիտի ելնէր և Պօլսոյ մէջ հրամանատարութիւն պիտի ընէր Պաղտատի մէջ գտնված զօրքերուն : Եթէ իրեն գիտողութիւն ընէին՝ այն ատեն իրեն խոհարարը պիտի զրկէր պատերազմի դաշտին վրայ իւր հրահանգները ղօրաց հաղորդելու համար : Բնաւ կարեւորութիւն չտար այն փլաններուն որ յառաջ կուգան ու է պաշտօն մը ստանձնելով զայն չկատարելէ : Եւ ահա այս սկզբունքով է որ թաղ. խորհրդարան երթալով՝ իւր պաշտօնին գլուխը անցած չէ : Բայց իւր ընկերներէն մին սնտուկը պարպած է , քահանաներուն իրաւունքն իւր կոկորդն անցուցած է , աղքատին դրամը կլներ է . ինչ փոյթ . բաւական

է որ ինքն ատանկ բան մը ըրած չէ և հետեւապէս պատասխանատուութիւնը երբէք իւր վրան չառներ : Անհոգութենէ ծագած ֆրասներն իրեն համար առաքինութիւն կը համարվին : Երբ ինկած մարդ մը եթէ ըսէ իրեն.

— Կաղաչեմ էֆէնտի :

— Ատենապետութիւն ընեմ :

— Կը խղդվիմ, ձեռքէս բռնէ որ ելնեմ...

— Կը խոստանամ զքեզ խալսելու կը պատասխանէ և գրպանէն Մասիս լրագիրը հանելով կարդալու կգբաղի :

Իրեն սկզբունքով՝ այդ մարդը ծովէն հանած եղաւ, որովհետեւ խոստացաւ : Բայց մարդը խղդվեր է, հոգ չէ, Եռսուֆեանի համար խալած է :

Իբրեւ մատենագիր շատ ծառայած է ազգին չհրատարակելով իւր երկասիրութիւններն . . . եթէ Բերայի հրդեհին մէջ հրոյ ճարակ եղած չեն : Եթէ իւր բոլոր ատենախօսութիւններն ըյս տեսած ըլլային՝ անպատճառ հազար հատոր պիտի կազմէին, և հետեւապէս, մեր կեանքն կարճ ըլլալով զանոնք ամբողջ կարդալու համար մեր թոռներուն պիտի պատուիրէինք շարունակել անոնց ընթերցումը, և եթէ անոնք ալ չկարողանային լմնցնել՝ տարակոյս չկայ որ անդիւի աշխարհին մէջ ալ Եռսուֆեանի երկարաբանութիւնները կարդալով պիտի պատժւիէինք . . . : Ճշմարտութիւնը չվիրաւորելու համար կը հարկադրու-

վինք խոստովանիլ թէ՛ որքան ալ հրատարակված չըլլան իւր ատենախօսութիւններն, անոնցմէ մեծ մասը շատ ընդունելութիւն դրտած է ժողովուրդէն, որ փութացեր է անոնց իւրաքանչիւրին մէյմէկ արձան կանգնելու :

Ողիմպիական խաղերու մէջ շատ յառաջ գացած է, կըսեն. մանաւանդ «Էֆի» մէջ : Բոլոր մեծ մարդերու ողիմպիական խաղերէն մէկն է աս. որու մէջ ամենէն յաջողակը մըրցանակ կառնէ : Այս խաղերուն մէջ տրված մրցանակները յայտնի են : Այս ասպարէզին մէջ բաւական հրատարակութիւններ ունեցած է . . . սեղանի վրայ, որոնք չեն կարծեր որ անմեղ զբօսանքի սահմանէն անցած ըլլան :

Եռսուֆեան՝ եթէ մաս մաս քննըվի՝ Գեօօ Էֆէյին պէս ձանձրացուցիչ կողմեր ունի. իսկ երբ ամբողջութիւնը քննադատենք՝ ամենքս կը միաբանինք ըսելու թէ չար սիրտ չունի. ազգին շահն իւր շահուն չզոհեր, և երեսփոխանական ժողովին մէջ ճնշման ներքեւ չիյնար . . . ուրիշ բան է եթէ վսեմափայլ Տատեան Յարութիւն պէյին մէկ կարծիքը հերքելու վրայ է խնդիրը :

Իւր սկզբունքներն են .

Շատ խօսէ քիչ մտիկ ըրէ .

Եթէ քու չուղած մէկուն հետ տեսնըվիլ չես ուզեր, բացէ՛ ի բաց մի մերժեր զինքն այլ այնպիսի ժամադրութեան տեղ մը ընտրէ ուր չկարենայ գալ :

Երջանկութիւնը շատ անգամ պարզեւա-
բաշխութեան հանդէսներուն մէջ կը գտնուի:
Խոստանալը կատարել է:

Եռսուփեան էֆէնտին կարճ հասակով,
բարձր գաղափարով, վայելուչ երիտասարդ-
մէ: Չմեռը այնչափ մեծ թիկնոց մը կը հագ-
նի որ մէջը կը կորսվի. այնպէս որ զինքը
տեսնողը չըսեր թէ՝ «որքան մեծ թիկնոց հա-
գեր է» այլ կըսէ: «Եղբայր, կարծես թէ սա
թիկնոցին մէջ բան մը կայ:» Իւր սովորական
դէմքը կը յիշեցունէ մեզ այն մարդուն դէմ-
քը որ երեսուն քայլ հեռաւորութեամբ թրու-
շունի մը ուշադրութեամբ նշան կառնէ և
երբ հրացանը կը պարպէ՝ կը տեսնէ որ թրու-
շունը տեղէն անգամ երեքած չէ:

ՄՏԵՓԱՆ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

— Ըղա . . . ըղա . . . ըղա . . .

Եւ ահա կիները կսկսին իրենց դիտողու-
թիւնները յայտնել ինչպէս Պ. Տիրայր չմոռ-
նար իւր քննադատութիւնները հրատարակել
նոր գիրքի մը . . . կազմին վրայ:

Մանկութեան առաջին ձայնը նոր աշխա-
տասիրութեան մը ծանուցումն է, զոր նախ
դրացի կիները լսելով կը փութան գործը տես-
նել և քննադատել:

Այն քննադատութիւններն որ նորատիպ
երախայներու վրայ եղած են շատ աւելի օ-
գուտներ ընծայած են ազգին քան անոնք որ
նորատիպ մատեաններու վրայ գրված են:
Պատճառը պարզ է և յայտնի: Երախայի հե-
ղինակներն իրենց առաջին երկին պակասու-
թիւնները տեսնելով՝ աշխատած են միւս գոր-
ծերն նուազ թերութեամբ ի լոյս ընծայել:
Միթէ կիներու քննադատութեանպտուղը չէ

տեսնել որ անդրանիկ մը միշտ հօր մը և մօր մը Գլխի Գրքովը չէ և միշտ կրտսերներն են որ պատիւ կը բերեն իրենց հեղինակներուն՝ որք միայն իրաւունք ունին այսօր պարծենալով իրենց մէկ կրտսեր զաւակին ձեռքէն բռնել, ազգին ներկայացնել զայն և ճակատաբաց կրկնել այն խօսքը՝ զոր Պ. Մամուրեան ըսաւ Պ. Նորայրի բառարանի նկատմամբ թէ՝ «չատ աւելի դիւրին է բանադատել դործ մը քան յօրինել, քանի որ բանադատութիւնը սովորաբար մի քանի էական սկզբունքի վրայ լինելով ընդհանուր տեսութիւններ կ'ընէ քըննելի դործի մասին, մինչդեռ հեղինակութիւն մը աշխատութիւն և հմտութիւն կենթադրէ»։ Գիրքի հեղինակներն այսպէս վարված չեն դժբախտաբար։ Ասոնք ո՛ր և է բանադատութիւն իբրեւ յարձակում նկատելով՝ շարունակած են իրենց միւս երկերն օժտել ճոխ . . . թերութիւններով։ Սուտ խօսած չենք ըլլար եթէ թող տրվի մեզ խոստովանիլ որ մեր ազգն այսօր ունի աւելի հանճարեղ մարդեր քան հանճարեղ երկեր։ Եթէ մեր հարուստները հրատարակութեան ծախքը հոգային՝ աւելի հանճարի տէր մարդեր պիտի ունենայինք։ Բայց հարուստները չեն յօժարիր այս բարիքն ընելու։ Ինչո՞ւ։ Վասն զի իրենց ծախքով սնած, մեծցած ու դաստիարակված տղայներու ճակատը չափտի կրնան գրել Կոմիտէի և Բաբայանի արդեամբ և քիչ . . . աղայ, ինչ-

պէս գրել կուտան ճակատն այն գիրքերու՝ որոնց տպագրութեան ծախքն իրենց քսակէն կուտան։

Արդ քանի որ կիներուն քննադատութիւններէն այսչափ օգուտ քաղած է ազգը, կը ներքս, ընթերցող որ անոնց ձայնը խղզդեմ։ Հարկաւ ո՛չ։

— Ըղա . . . ըղա . . . ըղա . . .

Խօսքը ձերն է կիներ. բայց կաղաչեմ շատ մի երկնցնէք . . . :

— Ոտքդ պագնեմ, ինչ սիրուն տղայ։

— Տիկին Մարթա, տես ինչպէս աղուորիկ է։

Երախայն կը ժպտի։

Ո՛վ շողոքորթութիւն . . . ամեն տարիք կը սիրէ գրեզ։

— Ադ ինչ սեւ մազեր են քուրո՛ւկ . . . ներկված են կարծես . . .

— Ըղա . . . ըղա . . . ըղառառառառառ

ի բաց դնա՛ ո՛վ ճշմարտութիւն . . . ինչ դործ ունիս մեր մէջ . . .

— Արեւուն մեռնիմ, շատ խելացի զաւակ է։

Երախայն հաւանութեան ցոյցեր կ'ընէ։

— Մեծ մարդու պէս աչքերը չորս դին կը պտըտցունէ։

— Ըղա . . . ըղա . . . ըղա . . .

— Ես չէի ըսողը, մեղայ . . .

— Ի՛նչ բարկացող տղայ . . .

— Ըղա . . . Ըղա . . . Ըղա . . .

— Երեսներուն վրայ վարդ է բացվել :

Ծիծաղը վերստին կը փայլի :

— Աստուած թշնամիիս ասանկ զաւակ ապ :

— Ըղա . . . Ըղա . . . Ըղա . . . Ըղա . . .

— Աս տղուն ինչպէս խօսելու է . գովեստէն ալ չախորժիր :

— Կախորժի . բայց շատ սրամիտ ըլլալով կարծեց թէ թշնամիէդ վրէժ լուծելու համար Բշտօնի ասանկ զաւակ ըսիր :

— Ես ձեզի բան մը ըսեմ . այս տղան կատակէ չախորժիր :

Ասոնք են ահա գիտողութիւններն զորս դրացի կիներն ըրին սոյն երկասիրութեան կազմին և գեղեցկութեանը վրայ , մեղի թողլով անշուշտ անոր պարունակութեանը վրայ մերիններն ընել :

Ստեփան Ասլանեան , աշակերտ ճեմարանի , դարձեալ աշակերտ արքունի բժշկական դպրոցի , վարժապետ Ստեփան Բաբազեանի , կառավարիչ ազգային երեսփոխանական ժողովոյ ծնաւ : Ծնիլը հաստատապէս գիտենք բայց ծննդեան թուականին ճշգրտութեանը վրայ չենք կարող պնդել : Եւ իրաւունք ալ ունինք , վասն զի սուրբերու տօնախմբութեան օրերուն պէս ամեն տարի կը փոխվի մեծ մարդերու ծննդեան . . . տարին : Չենք պնդեր , բայց շատ հաւանական է որ 1825 ին

ծնած ըլլայ . որովհետեւ երբ անգամ մը նկատողութեան առնենք այն վաղն որով կը հաշտէր խրիմեանը՝ որ ծնած է 1823 ին , իսկոյն կրնանք մակաբերել որ խրիմեանի աշխարհ գալն իմանալէն անմիջապէս ետքը ճանբայ ելած ըլլայ :

Ստեփան Ասլանեանի որորանն ըլլալուն վրայ իրաւունք ունի պարծենալ այսօր Բերայի թաղն՝ որուն վարժարանին մէջ առաւ առիւծորդին իւր առաջին . . . որսը : Սրամիտութեանն ու ճարպիկութեանը շնորհիւ սուղ ժամանակի մէջ իւր դասընկերները ճեղքելով առաջ անցաւ : Այնչափ կը վաղէր դասերուն մէջ , ինչպէս նաեւ փողոցներու մէջ , որ վարժապետը կը խորհէր զայն գտնված դասէն հանելով ուրիշ դասատու մը բերել տալ և անոր յանձնել . սակայն մէկ աշակերտին մէկ դասատու յատկացնելու դիմագրութիւն կընէր թաղական . . . սնտուկը : Կզգար ինք որ դասընկերներուն ծուլութեանը կը զոհվէր . որով կստիպվէր իւր դործը քալեցնելու համար , շատ անգամ անոնց օգնել : Երբ ընկերները դասի կեընէին , ինքը յուշարարի պէս անոնց հետեւէն կըսէր այն օրուան դասն ինչպէս երեսփոխանական ժողովոյ մէջ կըսէր դասընկերներուն իրենց համարը : Իւր անդու աշխատութեամբն յաջողեցաւ չորս ամսուան մէջ ուսանիլ Համաձայնութիւնը զոր չէ կրցած սակայն գոյացնել որ մը ժողովոյ

մէջ : Տէր բային ուր ալ գտնվէր , անմիջապէս
կը ճանաչէր , կարծես պարտք ունէր անոր :
Վերջապէս օր մը դասատուին քանի մը սը-
խալները գտնելով համոզվեցաւ թէ այդ վար-
ժարանն անկարող էր յագեցնել անօթու-
թիւնն զոր կը . . . սնուցանէր սրտին մէջ ուս-
ման և գիտութեան համար : Բախտաւոր էր ,
վասն զի այն ատենները ազգին զաւակներուն
դաստիարակութեանը համար խորհող հա-
րուստ գլուխներ և մարդեր կային :

1838 ին՝ բարեյիշատակ Կարապետ ամիրա
Պալեան և անոր քեռայրը Յովհաննէս , ար-
քունի ճարտարապետներ , որոշեցին , ազգա-
յին մանկտուոյն լոյս տալու նպատակաւ , իւս-
կիւտարի Երուսաղէմի վանքն հիմէն նորոգե-
լով վարժարանի փոխարկել : Այս որոշման
վրայ ուրախացաւ Ստեփանիկն ինչպէս կուրա-
խանայ աղջիկ մը երբ իրեն ըսես . եւ պարահան-
դէս դնէ՛ք ինչ : Այս ամիրաները Երուսաղէմի
Պատրիարքին իմացուցին իրենց որոշումը ,
խնդրելով Նորին Սրբազնութենէն որ այդ-
չէնքն ազգին շնորհելու հաճելէն ետքը բա-
րեհաճի նաեւ տարին հարիւր քսան հազար
դահեկան տալ աղքատ տղայներու կրթու-
թեան համար : Նորին Սրբազնութիւնն , որու
անունն բարեբախտաբար Եսայի չէր , որ օր մը
եղնէր և ազգին ըսէր՝ Վա՛րդ Կա՛նը հի՛շ հաղար ու-
նի պարգիւ ունի . օրհնեալ ժողովուրդը Բաբելոնի շէն-
քէն , ընդունեց իրեն ներկայացված առա-

ջարկութիւնը : Հայկական հաստաբազուկ եղ-
բայրներ փրցուցին այդ մեծ վանքը . . . տասը
վայրկեանի մէջ , ինչպէս կործանեցին Արմա-
շու միաբանները հոմանուն վանքը , ինչպէս
պիտի կործանէ օր մը Մամբրէ Մուշի վանքը ,
եթէ դեռ կործանված չէ : — Այո՛ , տասը
վայրկեանի մէջ . իրարու երես նայելու հարկ
չկայ . եթէ չէք հաւատար՝ ցոյց տուէք ազ-
գային չէնք մը և հիմնայատակ ընենք տասը
վայրկեանի մէջ . . . Հայու արիւն կը կրենք
մենք : — Քանի մը շաբաթ ետքը վարժարա-
նի մը շինութեան ձեռնարկեցին և քանի մը
ամիսէն վանքին տեղ կանգնեցին վարժարան
մը զոր Արիստոտէլեան ճաշակով կոչեցին ճեմ-
աւ ուր պիտի դասախօսէին դասատուները
. . . պառկելով : 1838 դեկտ. 9 ին ճեմարանի
դռները բացվեցան : Ասլանեան գիրքերը ժող-
վելուն պէս վաղելով ճեմարան մտաւ , և հա-
ղիւ թէ դասերու բաժանումը պիտի սկսէր
ամիրաներու դասուն բաժանումը սկսաւ :

Քանի որ ճեմարտութիւն է , ինչո՞ւ վախ-
նանք ըսելու թէ մեր դաստիարակութեան
չէնքերը Յանոսի տաճարներ էին մինչեւ մօտ
ժամանակներս . եթէ կռուոյ ժամանակ չէին
բացվեր անոնց դռները՝ գոնէ բացվելուն պէս
կուրը կսկսէր և փակվելուն պէս խաղաղու-
թիւնը վերստին կը հաստատուէր : Ճեմարանի
բացվելէն քանի մը ամիս ետքը մէկ կողմէն
աշակերտներու ումանց ծնօղքը մեծ զրկանք

կը համարէին իրենց տղայները ճեմարան զըր-
կելէն ետքը տարեկան թոշակ վճարելը : Միւս
կողմէն ամիրաներու մեծագոյն մասը կը փա-
փաքէր որ ի փառս ազգին ճեմարանը . . .
կործանվի , սպառնալով որ եթէ անոր դռները
չփակվին՝ պիտի ստիպվէին ֆաշիստ առնել . . .
ճեմարանը : Ազգին պատիւը կը պահանջէ որ ,
կըսէին , ճեմարանը գոցվի : Այս լուսոյ տա-
ճարն սկսաւ օր ըստ օրէ պարտքի տակ ճնշը-
վիլ : Ամիրաները յաջողեցան երուսաղեմէ առ-
նուելիք հարիւր քսան հազար դահեկանի վը-
ճարումն ուշացնելով և իրենց ծանօթներուն
զաւակները ճեմարանէն քաշելով փակել տալ
անոր դռները հասարակ այն ջանքերու՝ զորս
ժողովրդեան արհեստաւոր մասը թափեց կան-
գուն պահելու համար այդ շէնքը : Քանի մը
տարի կռուոյ ասպարէզ ըլլալէն ետքը 1841
հոկտ. 3 ին դռնփակ նիստ ըրաւ ճեմարանը
. . . իբրեւ պատճառ խռովութեան . . . կեց-
ցէ ամիրայութիւն . . . :

Ձեզ կը հարցունեմ հիմա . ասանկ վար-
ժարանի մը մէջ ի՞նչ կրնար սորվիլ Ասլանեան .
անշուշտ լաւ կռիւ ընել . և եթէ այսօր ազ-
գային կռիւներու մէջ մեծ համբաւ հանած
է , այն ալ ճեմարանի պարտաւոր է : Չմոռ-
նանք սակայն հոս յիշել որ հոն համոզվեցաւ
Ասլանեան թէ անհրաժեշտ պէտք է Սահմա-
նադրութիւնը հաստատել որպէս զի Ամիրա-
յութիւնը կործանվի : Ամեն ազգերու մէջ այս-

պէս եղած է , երբ միապետութիւնն սահմա-
նէն անդին անցած է՝ ծնած է հասարակապե-
տութիւնն՝ որ միապետութեան ծնունդ տը-
ուած է երբ օրէնքը չարաչար դործածած է :
Ես ժամանակ չունիմ հիմա պատմութենէն ոչ
ալ Արփիէրիի Բաշա-Պաշանէն ապագոյցներ մէջ
բերել հոս . եթէ իմտեղս բժիշկ Շիշմանեանն
ըլլար՝ երկար յօդուածով մը կը հասկցնէր
ձեզ թէ միապետութիւնը սահմանադրութե-
նէն կենդէ թէ սահմանադրութիւնը միապե-
տութենէն :

Այնչափ զգուեցաւ Ասլանեան ամիրանե-
րու բռնած ընթացքէն որ ամիրաներու հետ
բոլոր մարդերն ալ սկսաւ ատել . աս , կըսէր
օր մը , ջրհեղեղ ըլլայի և ամենը ջնջէի : Շատ
ուշ հասկցաւ անշուշտ որ Նախախնամութիւնը
մարդերը ջնջելու համար ջրհեղեղէն ետքը
բժիշկները զրկեց աշխարհ . որք հին ժամա-
նակներու մէջ ջրհեղեղէն աւելի դործ տեսան
չատ ուշ հասկցաւ բայց բնութիւնը չատ կա-
նուի զգացուց իրեն թէ բժիշկ ըլլալու էր :
Եւ արդարեւ քաջ բժիշկ ըլլալու համար նախ
և առաջ ի՞նչ պէտք է ունենալ : Ապառաժի
ձեւով սիրտ մը : Ե՞տքը : Ետքը՝ դանակ , ա-
սեղ և դերձան : Ուրբիշ : Մատիտ մը և կտոր
մը թուղթ : Ասլանեան սոյս ամենն ունելով ու-
նէի , մանաւանդ առաջինը , որու չնորհիւ կըր-
նար սառէ արիւնով ձեռք կտրել , աչք հա-
նել , ոտք կտրել և վերջը կտրել : Եթէ նոր

աշխարհը բժիշկներու համար ալ կարի մեքենայներ հնարէր՝ բժիշկները այս ձանձրութենէն ալ կազատուէին, մանաւանդ հիւանդներն ալ չարչարանքէն։ Աստուծան, ինչպէս ըսինք, բժշկութեան կոչում ունէր, ներգործապէս և կրաւորապէս, ուստի ճեմարանէն ելնելէն քանի մը ամիս ետքը արքունի բժշկական վարժարանը դնաց։ Դարձեալ իւր մեղուաջան աշխատութեամբն սորվեցաւ թէ ինչպէս կսպաննովին մարդեր . . . առանց զէնքի . . . Երբ կը տեսնեմ մարդասպան մը որ դատի ելած ժամանակը իւր յանցանքը պարտապ տեղը ուրանալու կաշխատի, կը զարմանամ թէ ինչու դատաւորներուն դառնալով եւ քիչէ եւ չըսեր ինքզինքը արդարացնելու համար։ Երբէք ամիրաներու կամ Պատրիարքներու առջև ծուռ կ'ընէր յոբելով յանձնարարական թուղթ չմուրաց, միայն իւր խելքէն, ջանքէն յանձնարարելով աստիճանէ աստիճան բարձրացաւ։ Տասնապետ, յիսնապետ, հարիւրապետ, հազարապետ ըլլալէն ետքը բաշայութեան բարձր աստիճանն ելաւ ուր կը վախճամ ես ելնելու։ Ահա մարդ որ կրնայ ըսել հանդարտ խղճմտանքով և պարծանքով. եւ քիչէ եւ չէ։ Այսօր սուր մ'ալ կը կախէ մէջքէն որպէս զի դեղերովը եթէ չկարենայ նպատակին հասնիլ՝ սուրը քաշէ։ — Կը փափաքէի որ բոլոր բժիշկներն ալ մէյմէկ սուր կրէին, իբրեւ նշան իրենց արուեստին —։ Կրնանք վկայել իրեն համար որ

արհեստը չարաչար չգործածեր, երբեմն աղքատներն ալ կայցելէ առանց դրամ ընդունելու — այսպէս չվարվող բժիշկներն բամբասանքի կենթարկին. լաւ, բայց գնահարուստ վաճառականի մը և աղքատի մը համար կտաւ ուղէ, կը ծաղրեն քեզի և չեն ալ բամբասովիւր —։ Օր մը երկու ծեր և հիւանդ կիներ իրեն դուռն ամի առած էին։ Սպասաւորն դուռը բացաւ և կարծելով թէ այս կիներու ներկայութիւնն ձանձրոյթ կը պատճառէ Բաշային՝ վռնտեց զանոնք ըսելով ինչպէս որ սովորութիւն է։

— Հոս չէ, դուրս ելաւ։

Բաշան վերէն իմանալով եղելութիւնը՝ պատուհանը բացաւ և ըսաւ։

— Թող տուէք կիներուն ինձի գալ։

Եւ այդ ծերերը քովն առնելով անոնց բազկերակները քննեց, բայց ոչ ունելիով ինչպէս կընեն փափուկ բժիշկներէն ոմանք, դեղագիրը գրեց և ճանքեց։

Մինչեւ հոս իբրեւ Ասկղեպիոսի աշակերտ ներկայացաւ Ստեփան փաշան. ասկից ետքը պիտի տեսնենք զինք ազգային ասպարէզին մէջ Անաքարսիսի աշակերտ ատենախօսութեան մէջ. Մովսէսի հետեւող . . . օրէնքներու գործադրութեան մասին և կենդանի Պրոտէոս . . . դոյն փոխելու տեսակէտով։

Սահմանադրութեան հաստատութեան օրերը կը մօտենային, և ինքը կ'ուրախանար

որ ամիրաններէն վրէժ լուծելու ժամը պիտի հնչէր, այս պատճառով աշխատակից կ'ըլլար այն ամեն անձերու որ պատիւ ունին այսօր Սահմանադրութեան հաստատող անունը կրելու : Ժամը հնչեց . ֆլուիւն վերցրվեցաւ և Սահմանադրութիւնը հրատարակվեցաւ : Ուրախութենէն նոյն օրը քանի մը ամիրա ծաղրեց :

1862ին անդամ եղաւ Սահմանադրութեան Գործադիր Ժողովին, որ չկրցաւ գործադրել Սահմանադրութիւնն անոր համար որ միւս անդամները Ստեփան փաշային պէս խիստ չէին գործադրութեան մէջ :

1863ին Քաղաքական Ժողովոյ անդամ եղաւ, և առաջարկեց որ ազգային լրագիրներուն բերանը սանձ դրվի : Սահմանադրութեան բարեկամէ մը առանկ առաջարկութիւն լսելը շատերուն զարմանք պատճառեց . բայց արդարացուց ինքզինք առարկելով թէ՝ «ան» Գրէ ըսի, բայց չըսի թէ «ան» Գրէն էր Կառուցութիւն : Այս առարկութիւնն այն ատեն իբրեւ գոհացուցիչ նկատվեցաւ . բայց Ստեփան բաշա չկրցաւ իւր վրայէն վանել Ժողովրդեան այն համազօրմը թէ՝ իւր կարծիքները դեռ հաստատ հիման վրայ չեն և թէ այնքան փոխվելու ենթակայ են որքան մարդուս դէրքը :

1874ին Երեսփոխանական Ժողովոյ ատեն նապետութեան աթոռին վրայ ելաւ նստեցաւ : Գլուխ եղաւ ձախակողմեան անուանված ե-

րեսփոխաններուն՝ որք կը պնդէին թէ ազգին շահերը պաշտպանելու վրայ հիմնըված է իրենց կուսակցութիւնը, թէպէտ և աջակողմեաններն ալ պօռալէ չէին դադրեր թէ իրենք են ազգային շահուն պաշտպանները : Չախ կողման մէջ այնչափ խորը գնաց որ աջ կողմէն եկած հիւանդները չէր բժշկեր կամ, լաւ եւս, չէր մեռցուներ : Ատեն եղաւ ուր յայտնեց թէ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը ազգային շահերուն հակառակ էր . սակայն ժամանակ ալ եղաւ ուր ոչ միայն համաձայն դատեց այլ վարչութեան կազմակերպութեան համար ծրագիր մ'ալ պատրաստեց և Փռնջ լրագրի մէջ հրատարակել տուաւ : Իւր ատեն նապետութեան օրովն էր որ յաջողեցաւ Խրիմեանը վար առնել Սահմանադրութեան կէտերը, ստորակէտները, բութերը չգործադրելուն համար, որոնց անգործադրելի ըլլալն ինք ալ հաստատեց վերջէն իւր պատրաստած ծրագրովը : Քանի մը անգամներ դռնփակ նիստ ընելով՝ Ժողովուրդը դուրս հանեց . խորաններուն ետեւը փնտռել տուաւ և քիչ մնաց որ Աստուածածնայ պատկերն ալ դուրս հանել պիտի տար որպէս զի ճնշման ներքեւ չխօսին երեսփոխանները : Երբեմն ալ ատենապետութիւնը վարեց այն նաւապետին պէս որ նաւուն մրրիկի բռնըված ժամանակը օթեակը կը քաշվի և հրաժարական կը գրէ նաւուն տէրերուն : Ի վերայ այսր ամենայնի խոստովա-

նինք նաեւ թէ մեծ յարմարութիւն ունի ժողովը կառավարելու . . . երբ մըրիկ չկայ : Այնչափ լաւ համողել գիտէ , այնչափ քաջ ուսած է կիրքերը յուզելու կամ , եթէ ուզէ , խաղաղելու արհեստն որ , կարող է զոյգ մը աղանձներն իրարմէ պաղեցունել կամ , եթէ ուզէ , կատուի և շան մէջ սէր և միութիւն հաստատել : Երբեմն երեսփոխաններն իրարու հետ զուգակշռելով կ'ըսէի . Օտեան խորհելու է , Ասլանեան խօսելու է և փափաղեան գործելու է . և ամեն անգամ որ ազդը տաղնապալից ժամանակներ ունեցած է , ամենուն ըսած եմ . կ'երեւի որ դարձեալ Ասլանեան կը խորհի , փափաղեան կը խօսի և Օտեան կը գործէ : Այսպէս վեց եօթը տարի ատենապետութեան պաշտօն վարած է : Թէպէտ և եթէ այսօր օրակարգը աչքէ անցունելու ըլլանք՝ կը տեսնենք որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բանտ մը որուն մէջ եօթը տարիէ ի վեր բանտարկված խնդիրներ կան զորս հարցընող փնտռող չկայ . մեռած խնդիրներ ալ պակաս չեն հոն : Օրակարգին մէջէն ելնող խնդիրները փախչելով բանտէն խալտողներուն կարգէն են : Սակայն ասոնց պատասխանատուութիւնը ատենապետին վրայ բեռցունելն անիրաւութիւն է . վասն զի քանի որ երեսփոխանութիւնը միշտ չնորհակալութիւն յայտնած է իր ատենապետին դիւրին է գուշակել թէ ուրիշ ատենապետի մը օրով ոչ թէ

միայն խնդիր մը այլ երեսփոխաններն ալ չը պիտի կրնային ելնել օրակարգին մէջէն :

Գրական ասպարէզին մէջ մտած չէ , թէպէտեւ կրնար հոն ակոռ մը ունենալ : Եթէ քաջ խօսելու , մարդ համոզելու արհեստը պարունակող գիրք մը հրատարակէր՝ մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր ազգին : Վասն զի մեր երիտասարդներէն շատերն որ ինքզինքնին պերճախօս կը կարծեն՝ մինչեւ այսօր օգուտ քաղած չեն մարդ համոզելու արհեստէն . . . երբ հացավաճառի մը կամ մսավաճառի մը առջեւ դտնըվին : Ստեփան բաշան եթէ փափաքէր՝ դժուարութիւն չէր կրեր նաեւ հրատարակելու գիրք մը Առողջաշուքի անունով և որուն մէջ ընդարձակօրէն խօսիլ գոնէ մէկ հիւանդութեան վրայ որ բժշկուելու ենթակայ է , ինչպէս նաեւ այն տենդերուն վրայ որ առաջ կուգան խօսք ուղելէն և ատենապետին խօսք չտալէն : Վերջապէս գրելու ձիրք և դիւրութիւն ունենալէն ետքը չգիտենք թէ ինչ պատճառով այսչափ հեռի կապրի այդ ասպարէզէն :

Սկզբունքներուն դաւով՝ կրնանք հետեւեալները կարծել . . . այս տարուան համար :

Բարկութեանդ մէջ լեզուիդ իշխէ , ականջներուդ համբերութիւն մաղթէ , իսկ կիրքերուդ յարատեւութիւն :

Կարծիքները պէտք է սպասաւորներու պէս գործածել , շոյելու է զանոնք եթէ քե-

զի շահ կը բերեն . իսկ վռնտելու է երբ շահուդ կը դաշին :

Բամբասանքը հով մ'է որ կուգայ կանցնի . վայ անոնց որ ամեն հովէ կը շարժին :

Ստեփան բաշա վայելուչ հագուստով , միջին հասակով , միջին դէրութեամբ գեղեցիկ մարդ մ'է : Վարդի պէս կարմիր այտեր և ածուխի պէս սեւ յծնքեր ու մաղեր ունի : Ամեն անգամ որ տեսած եմ զինքը երեսփոխանական ժողովոյ ատենապետական աթոռին վրայ կարծած եմ թէ լուծողական դեղ խմած է որ մօտ է իւր արդիւնքը ցցունելու . եւ միշտ ասանկ պարագաներու մէջ է որ ոտք ելնելով յայտարարած է , « Ատեանը գոցված է , տեարք երեսփոխանք : »

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Յովհաննէս Տէրոյենց կամ Յովհաննէս պատուելի կամ Պրուսացի Յովհաննէս կամ Յովհաննէս Տէր Կարապետեան կամ Չամուրճեան Յովհաննէս , օգնական Պետրոս Առաքեալին , աստուածաբան , մատենագիր , փաստաբան դեւերու , լեզուագէտ , մաթեմատիկոս , խումբադիր , դասատու , կրիտիկոս , ծնած է անցեալ դարուն վերջերը , Պրուսայի գիւղերէն մէկուն մէջ : Իւր ծննդեան հետեւեալ գիշերը ծնան դեւերն որոնց գոյութիւնն այն թուականէն ի վեր հաստատված ճշմարտութիւն մ'է :

Թուաբանական հաշուով պարտ էր իրեն կիրակի օր մը դալ աշխարհ , բայց ջերմեռանդ և բարեպաշտ ըլլալով ուղեց սուրբ պահել հանգստեան օրն և , այս պատճառաւ , քսանը չորս ժամ երկարած գելով իւր ծնունդն հետեւեալ օրը բարեհաճեցաւ ի լոյս գալ : Ականատես և հաւատարիմ պատմագիրներ կաւանդեն թէ , երբ մայրն եկեղեցի կերթար իւր սովորական աղօթքն ընելու՝ ինքն ալ մօրն արդանդին մէջ երկրպագու կըլլար Պետրոս առաքեալին պատկերին : Ոմանք այս աւանդութիւնը կը հաստատեն պատմելով թէ՛ ամեն անգամ որ դիպուածով այս առաքեալին խօս-

քը կը բացվէր, մօրը ցաւը կը բռնէր և որ չէր անցնէր մինչեւ որ եկեղեցին չերթար և այն պատկերէն կտոր մը . . . չուտէր : Դրացի կիներու այն գուշակութիւններն՝ որովք կը մարդարէնային յայտնելով իւր մօրը թէ՛ տղադ կամ ձկնորս պիտի ըլլայ կամ ուրացող, լիովին կը վաւերացունեն պատմագիրներուն խօսքերուն ստուգութիւնը : Տէրոյեցիքն բարեպաշտութիւնը այսօր առած դարձած է, վկայութիւններու կարօտութիւն չունի : Ծնած օրէն սկսաւ պահեցողութեան . չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը երբ մայրն ծիծն անոր բերանը կը դնէր, Տէրոյեցի կը մերժէր նետելով իւր մօրը վրայ այնպիսի նայուածք մը՝ որ կը թարգմանվէր, *Ինչու կ'սպասեմ քեզի որ քեզի հետ կ'ընենք ինչ-որ բան* . — այս թարգմանութեան ճշտութեանը կը վկայենք, որովհետեւ Տէրոյեցիքն չէ : — Ծումապահութեամբ ալ ոչ նուազ նշանաւոր է Պատուելին, եթէ այսօր դասատու մը կամ խըմբագիր մը դրամ չունենայ հաց առնելու և մինչեւ իրիկուն անօթի քնալ ստիպվի՝ Տէրոյեցիքէ *Կէս քանակ* է կըսեն :

Չամուրճեան Պրուսա անցուց իւր մանկութեան և պատանեկութեան օրերը : Ամեն առաւօտ կանուխ եկեղեցի կերթար : Իւր աղօթքին մէջ թէպէտեւ երկնից արքայութիւնը կը խնդրէր, սակայն հարուստ ամիրաներ ալ խնդրելու չէր մառնար : Նեղութեան ժամանակները կստիպվէր երբեմն մարդուս սխա-

լական ըլլալը հաստատել ըսելով, *Կարգաւորեալ խնդրեմք քայլ հացագործը որո՞ւմ է, Կարգաւորեալ քայլ, Աստուծոյ, և Կարգաւորեալ կըլլա՞նք : Աղօթքն աւարտելէն ետքը շապիկ կը հագնէր ու ձայնաւորութիւն կընէր : Չայնն այնչափ բարձր էր որչափ իւր ոճը, այնչափ անուշ որչափ իւր յօգուածները և այնչափ բարակ որչափ երեւակին թուղթը :*

1832 ին Պօլիս եկաւ Տէր Կարապետեան իւր ձեռքն ունենալով պայուսակ մը որ կը պարունակէր չորս շապիկ, վեց վարտիկ, քանի մը հայերէն գիրքեր, քիչ մը զրպարտութիւն, ծրար մը կռիւ, չորս թաշկինակ, կըտոր մը պանիր և կտոր մ'ալ վեհանձնութիւն : Ասոնցմով կընամ, կըսէր, քիչ մը ժամանակ ապրիլ : Արդարեւ երեք չորս ամիսի չափ Պօլսոյ փողոցները քննելէն ետքը ներկայացաւ Յովհաննէս Բագրատի որ իւր զաւակներուն և աղքատներու համար մասնաւոր վարժարան մը բացած էր Իճատիէ՝ զոր քանի մը տարի առաջ Միսաքեան Խաչատուր, երեւելի գրագէտ, Հնարաւանի փոխեց գրականութեան փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանելու նշանակուի : Այս վարժարանին դասատու — Տնօրէնութիւնը ստանձնեց Չամուրճեան : Նախ աշակերտներուն սկսաւ սորվեցնել թէ ինչ գիրք առնելու է մէկն աղօթելու ժամանակ, թէ ինչ զգուշութեամբ ծռելու և գետնը համբուրելու մէկը գայթակղութեան տեղի

չտալու համար , և այս ուսումն կամ գիտութիւնը լաւ տպաւորելու համար աշակերտներուն . . . ծունկերուն մէջ , առաւօտէ մինչեւ երեկոյ այնչափ երկրպագութիւն ընել կուտար որ խեղճերուն քաջութիւններուն ծունկերը երկու օրը անգամ մը կը բացվէին : Աշակերտներուն ծնողքը տեսնելով իրաց վիճակը , կռիւ կտոր մը կարեցին քաջութիւններուն ծունկերուն վրայ : Աս ալ օգուտ չըրաւ , և աշակերտներն սկսան իրենց քաջութիւնը վեր առնելով աղօթք ընել : Աս ալ չյաջողեցաւ և վերջապէս որոշեցաւ որ աշակերտներն իրենց քաջութիւնը հանեն և այնպէս աղօթեն : Այս եղանակով քանի մը տարուան մէջ աղօթք ընելու գիտութիւնն անոնց սորվեցունէն ետքը սկսաւ դասախօսել այն բաներու վրայ զորս չէր գիտեր : — Այո՛ , չէր գիտեր , բայց սորվելու մեծ փափաք ունէր : Ինքը ժամանակին յարգը լաւ գիտեր . ինքնիրմէ կ'աշխատէր գիշեր ցերէկ և անշուշտ այս անգուլ աշխատութեան շնորհիւն է որ այսօր բաւական լեզուներ գիտէ , կ'ըսեն : Եթէ այսօր լեզուները խառնելու պէտքն ըզգացվի՝ կարծենք իրմէ աւելի արժանաւոր և յաջողակ մէկը չախտի կրնան դառնել — : Երբ այդ աշակերտները եկեղեցի կ'երթային և դասուն ետեւը շարվելով երկրպագութիւն ընէին՝ ժողովուրդը կ'ըսէր . « Դէ՛ս , Դէ՛ս , Ի՛նչ ուսումնական դասեր , և ջամուրճեան ինքզինքը փառաւորված կը կարծէր ազգին այսպիսի

ծունկ չորող աշակերտներ հասցնելուն վրայ : 1838 ին աղաչվեցաւ ճեմարան մտնել իբրեւ փորձառու և իբրեւ ուսումնապետ : Հոն մտնելուն հետեւեալ օրը ծրագիր մը պատրաստեց և սկսաւ դորձագրել : Այս ծրագրով աշակերտ մը ինը տարուան մէջ պիտի սորվէր Հայերէն լեզուն այսպէս .

Երեք տարի քերականութիւն .

Երեք տարի ճարտասանութիւն .

Երեք տարի տրամաբանութիւն :

Քերականութիւնն ալ երեք տարիի բաժնեց .

Մասն առաջին՝ բառագիտութիւն .

Մասն երկրորդ՝ զուգագրութիւն .

Մասն երրորդ՝ շարագրութիւն :

Այս քերականութեան վերջին երկու մասերը արժանի չեղան լոյս տեսնելու . բայց առաջինը մեծ , խիստ մեծ ընդունելութիւն դտաւ . . . նպարտվածառներէն , որոնք յիշեալ քերականութեամբ սորվեցան թէ ինչպէս պանիր կը փաթտըվի թուղթերու մէջ : Խօսքին ութը մասերուն մէջ զգալի փոփոխութիւններ ըրաւ . Անունին պաշտօնը Մակբայի տուաւ , Մակբայինը Դերանունին , Դերանունին պաշտօնը Շաղկապին , և այնպէս վարվելով բարեկարգեց Հայաստանը . . . Քերականութիւնն ըսել պիտի ուզէի : Վարժարանին յառաջագէ՛մ աշակերտները սկսած էին

այն քերականութեամբ սխալ խօսելու և սխալ գրելու վարժովիլ, երբ անոնցմէ մին անոր սխալները Պատուելիին ցոյց տուաւ : Այն օրէն ետքը յիշեալ քերականութիւնն իբրեւ վարժութիւն տրվեցաւ աշակերտներուն որ մէջի սխալներն ուղղելով կանոններուն համեմատ գրեն : Պատուելին հոն ալ չկրցաւ երկար աւտեն մնալ . վասն զի ճեմարանը դոցովեցաւ :

1846 ին լրագրական ասպարէզին դուռը բաց դռներով ներս մտաւ : Թուղթ մը գտաւ , առաւ և վրան Հայաստան գրեց — Քիւրտստան ըսէ , Քիւրտստան , կը պօռայ Սըր Լէյրըտ — և սկսաւ հրատարակել : Հայաստանով սկսաւ Հռովմի գահը դովաբանել , որով քիչ ժամանակի մէջ այնպիսի ջարդ մը տուաւ ընթերցողներուն որ իրմէ զատ Հայաստան կարդացող չմնաց :

1848 ին տեսնելու բարեբախտութիւն ունեցաւ Ֆէրիէրի կարգինալին հետ որ Հռովմէն հոս զրկված էր մուրեալ և հերետիկոս քրիստոնեաները համոզել որ Ս. Պապին հոգաթափը համբուրեն : Սկսաւ պատմել Տէրոյէնց թէ՛ ինչպէս եղեր է որ Նափուս բառը Նափէրէն ելած է , թէ՛ Բոսնիայէ բառը Բոսնիայէ բառերէ ծնած է — Բոսնիայէ բառէն կելնէ — Բոսնիայէն ալ մոռնալու չէ — թէ հայերը Քրիստոսի վրայ երկու Նափուս չեն ճանչնար , թէ՛ Հոգւոյն Սրբոյ համար միայն

ի հօրէ Բոսնիայ կըսեն . թէ՛ ի յորդուոյ Բոսնիայ ըսելը չեն ընդուներ հայերը , թէ՛ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանանքը Հռովմայեցւոց պէս է և թէ՛ հայերը Հռովմայնախաղահութիւնը կընդունին և կը փափաքին որ սէր և միութիւն հաստատեն Հռովմայ թողին հետ : Չամուրճեան՝ Հասունի պէս ափ մը հայ չէր ուզեր արքայութիւն տանել , այլ կը փափաքէր որ բոլոր հայերն մէկէն տանի արքայութիւն Հռովմի ճանրով : Սակայն չյաջողեցաւ . և եթէ այսօր հայերը դժոխք երթան՝ Պատուելին յանդիմանելու իրաւունք չունին :

1857 ին սկսաւ Երեւան անունով տխուր հանդէս մը հրատարակել : Օր չէր անցներ որ հաւն երեք անգամ չխօսէր հոն : Դեւերու գոյութիւնը ուրացողները հերետիկոս կը հռչակվէին , և ինք ամեն ճիգ կը թափէր դեւերու գոյութիւնն հաստատել իւր . . . գոյութեամբը , և , որ զարմանալին է , դատը միշտ կը վաստկէր : Հռովմայ եկեղեցւոյն դէմ խօսողները աղգին մէջ բողոքականութիւն տարածելու զրպարտութեան կը մատնուէին : Այն ատենները Մաթի , Մանուկ և Մեղի , որք բաժանորդ չէին երեւանին . . . կարծիքներուն , անդադար անոր դէմ կը խօսէին : 1864 մարտ 16 ին Չամուրճեան ելաւ Մաթի խմբագրապետին դէմ դատ բացաւ : Այս դատին համառօտ արձանագրութիւնը հոս կը հրատա-

բաղինք ի զուարճութիւն մեր ընթերցողներուն :

Սրբազան Պատրիարք . — Դուք երկուքդ ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւակ ըլլալով ինչ է պատճառն որ քանի մը ատենէ ի վեր ձեր մէջը անհամաձայնութիւն մը կը տիրէ :

Տէրոյենց . — Ես անոր անձին հետ գործ չունիմ, Սրբազան :

Իւթիւճեան . — Ես ալ չունիմ :

Տէրոյենց . — Ամեն թերթի մէջ ինձի կանպատուէ :

Իւթիւճեան . — Սուտ է, ես բնաւ անպատուած չեմ զինքը . ես ճշմարտութիւնը կը գրեմ . ինքն է որ կանպատուէ զիս ԴՊԵՄԻՆԻԱՆ ԿԵՐԵԿԻՆԻ անուանելով :

Սրբազան Պատրիարք . — Ինչո՞ւ անանկ բաներ կը գրես, պատուելի :

Տէրոյենց . — Որովհետեւ Նալբանդեանն ալ դժնամիջեան է, և այս Նալբանդեանը համարձակեցաւ որ մը դիւաց գոյութիւնը ուրանալ :

Տ. Յ. Հիւնքեարպէյէնտեան . — Ասկէ բոլոր դժնամիջեաններուն հերետիկոս ըլլալը կը հետեւի :

Տէրոյենց . — Չհետեւիր մի ես :

Իւթիւճեան . — Միշտ պապականութիւնը կը պաշտպանէ, և երբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դէմ յարձակում տեսնէ՝ ձայն չհաներ :

Տէրոյենց . — Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանութեան պէտք չունի :

Սրբազան Պատրիարք . — Պատուելին ասկէց վերջը Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանելով այս արատն վրայէն կը ջնջէ :

Տէրոյենց . — Կը պաշտպանեմ. բայց նախ պատիւս տեղը բերէք :

Հիւնքեարպէյէնտեան . — Սակարկութիւն կընէք, Պատուելի :

Տէրոյենց . — Ի՞նչ իրաւունքով ինձի եօթանասնամեայ ըսած է Մատիսի մէջ :

Իւթիւճեան . — Եթէ եօթանասնամեայ ըսած ըլլալու համար հերետիկոս եղած կըլլամ, բուն տարիքդ զրուցէ, չաբաթ աւուր Մատիսին մէջ հրատարակեմ :

Տէրոյենց . — Միշտ կանպատուէ զիս :

Իւթիւճեան . — Քաւ լիցի . ես խղճի ազատութիւնը կը յարգեմ. եթէ Պատուելին խոստովանի թէ պապական է, այն ատեն բան մը չեմ ըսեր . . . :

Տէրոյենց . — Եկեղեցին չընդունիր խղճի ազատութիւն :

Սրբազան Պատրիարք . — Հաշտվեցէք :

Իւթիւճեան . — Ես անոր անձին հետ գործ չունիմ. առէք Մատիսը և հաշտեցուցէք, եթէ կրնաք, երեւակի հետ :

Սրբզն Պատրիարք . — Ի՞նչ կըսէ, Պատուելի :

Տէրոյենց . — Հերետիկոսութիւն չընեն որ ես ալ չգրեմ :

Տէրոյենց Պատուելին իւթիւճեանի ճա-
կատէն համբուրելով կէս-հաշտութեամբ տուն
կը դառնայ : Քանի մը ամիս ետքը այնչափ
ջերմեռանդով կսկսի ջատագովել պապակա-
նութիւնն որ Մծա անուն անդրալեռնական
լրագիրն 1864 դեկտ. 12 թերթին մէջ հետեւ-
եալը կը հրատարակէր .

« Կ . Պօլսոյ մէջ, Երեւան, շաբաթական
թերթ մը, չմիացեալ Հայոց ամենէն ներհուն
և ամենէն լուրջ անձէն խմբագրեալ, զանոնք
իրենց Հռովմէական եղբայրներէն բաժնող
նախապաշարմանց և կանխակալ կարծեաց միջ-
նորմը խրամատեց . . . Իւր զէնքերը Հռով-
մայ զինանշանները կը կրեն . . . »

Խոստովանիմ և հաւատամ :

Խռովութիւնն ամենեցուն :

Շրեւակին երկրպագեսցուք :

Այս է ահա Պատուելին խմբագրական
կեանքը : Իւր շնորհիւ ազգային լրագրական
ասպարէզն տղայական և անօգուտ վիճաբա-
նութիւններու թատրոն հանդիսացաւ : Երբ
հայ թերթ մը փափաքէր քիչ մը լոյս վառել,
Պատուելին կուգար կը փչէր զայն : Մինչեւ
այսօր երբ կրօնի ինդիր մը ծագի՝ Պատուե-
լին առանց հրաւերի սպասելու ասպարէզ կը
նետոյի և Կապելլոյ որ Բողոքականութիւնը ազգին հե-
տադէպ ջանքեր կըլնուի սկիզբ կուտայ իւր յօդ-
ուածներուն որոնց վերջ կը մաղթենք մեր բո-
լոր սրտով :

Բայց Պատուելին աղօթքներն ընդունելի
եղած էին . գրեթէ միշտ Ամիրա մը գտնուած
էր իրեն ձեռնտու : 1865ին Կարապետ Ամիրա
նուիրեց Երուսաղէմին գումար մը որուն տո-
կոսը, տասը ոսկի օսմանեան, Պատուելին
կը տրվի ի վարձատրութիւն Եկեղեցական Պատ-
մութեան մը զոր պիտի գրէ Չամուրճին : Այս
աշխատասիրութիւնը դեռ ի լոյս չեկաւ և գա-
լու պատճառ մը չունի : Վասն զի Պատմու-
թիւնը գալուն պէս Պատուելին տասը ոսկին
պիտի երթայ : Տարակոյս չկայ թէ կարելի ե-
ղածին չափ ընդարձակել պիտի ջանայ Պատ-
ուելին այս Պատմութիւնը :

Բաց ի Զահլ և Երեւան հանդէսներէն քանի
մը գիրքեր գրած ու թարգմանած է : Բաս-
գալայ խորհրդածութիւնքն երեւելի տեղ մը
բռնած է այսօր թարգմանութիւններու մէջ
իւր . . . սխալներովը : Այս գիրքն աշտարա-
կաշինութեան ժամանակ թարգմանված ըլլա-
լուն պատճառաւ է որ Բասգալին ըսածը սխալ
հասկցած է Պատուելին . թէպէտ և ինքը կը
պնդէ որ շատ հաւատարիմ գտնուած է թարգ-
մանութեանը մէջ, և եթէ տեղ տեղ սխալ
թարգմանված է՝ պատճառն այն է որ բնա-
գիրն ալ սխալ գրված է : Խորհրդ Գալանի ըն-
կերթեանց որ դարձեալ անդրալեռնականու-
թիւն կը հոտի և գլխու ցաւ կը պատճառէ :
Քաղաքաշինութիւնն՝ ուսկից բնաւ օգուտ քաղած
չեն երեւակի և Զօհալի յօդուածները :

1871 ին երեսփոխանական ժողովոյ անդամ ընտրվեցաւ, բայց ինքը մերժեց առարկելով թէ մեզք կը համարէր կիրակի օրերը ազգին բարիք ընելը: Չմոռնանք ըսել թէ՛ կիրակի օրը ազգատին ողորմութիւն ալ չտար:

Պատուելին իւր սուր յիշողութեան շնորհիւ կրօնի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ հաւաքած է գլխուն մէջ: Լաւ հեզնել գիտէ: Օր մը իւսկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն մէջ տաղտկալի քարոզի մը ունկնդիր ըլլալէն ետքը դուրս ելաւ եկեղեցիէն ըսելով.

«Գաւազանը ասանկ մարդերու ձեռք տալու տեղ կռնակը տալու է:»

Տրամաբանելու մեծ յաջողութիւն ունի. և եթէ հաճի օր մը, գոնէ օր մը, արդար գատի մը պաշտպան կանգնիլ ականբեւ պիտի երեւի որ զինքը գերազանցող չկայ այս ճիւղին մէջ: Տիեզերական Պատմութեան ալ օտար չէ, և առանց ճակատը չփելու ծանօթութիւններ կուտայ այն ամեն անձերու վրայ՝ որոնց դրօժերը, քանիբոլորդ դարուն մէջ եկած ըլլալը, երբ մեռնիլը, դժուար միտով թէ ձէթով ուտելը, առաւօտները կաթ թէ խաչիկ խմելը, շաբաթը քանի անգամ ածիլիլը, կատու թէ չուն սիրելը կուզես իմանալ: Ամենէն նշանաւոր հեղինակներուն գործերն ու շի ուշով կարգացած և բոլորին մէկ անկիւնը գետեղած է:

Այն համբաւն որ կը վայելէ և որ այնքան կը վայելէ իրեն՝ որքան իւր երկար վե-

րարկուն, շատերու փափաք կը ներշնչէ անդամ մը գոնէ տեսնել այս մարդն որ հրապարակի վրայ այնքան գոռում գոչում կրնէ: Ինչպէս ժամանակով Աղէքսանդր Դիոգենէսն այնպէս ալ երբեմն Ամիրաները Պատուելին տեսնելու կերթային. և երբ առաջարկէին իրեն խորի մեղէն ինչ որ կուէր Պատուելին կը պատասխանէր ինչ խորի որ դրամ քաշէ: Ամիրաներն այս աղատ և հանճարեղ պատասխանին վրայ հիանալով կը քաջալերէին զինքը սակիներով, զորս անձնանուիրաբար կառնէր Պատուելին. . . կիրակի օրերը, և այդ գումարներով Հայաստանեայց եկեղեցին կը պաշտպանէր:

Տէր Կարապետեան սովորական կերպով չնստիր իւր սենեակին պատուհանին առջև: Եթէ փողոցը նայել հարկ ըլլայ՝ մեղի պէս գլուխը պատուհանէն դուրս չհաներ այլ ոտները: Շատ անգամ զարմացած եմ թէ ինչպէս կրնայ տեսնել ոտներովը, մանաւանդ թէ անոնց վրայ ակնոց ալ չէր դնէր: Ոտներէն մէկուն մատներէն անցած է իւր ծխափայտն որ կարգելու իրեն դուլպայ հագնիլը: Եթէ հարկ ըլլայ իրեն յօգուած մը գրել կրօնի վրայ, կերթայ գրասեղանին առջև, որուն վրայ միշտ անպակաս է գրիչ, մեղան և ածուխ. վայրկեան մը կը խորհի և կսկսի գրել: Գրութիւնն աւարտելուն պէս կերթայ բաղմոցին վրայ կերկնայ և գիրք մը առնելով կը կարդայ: Բարեկամ չունի. . . բացի գիրքերէն՝ որոնց

իւրաքանչիւրն իւր տեսակին համեմատ շարած է մատենադարաններուն մէջ :

Պատուելիին վարդապետութիւններն հետեւեալներն ըլլալու են .

Պէտք է մարդերն իրենց խօսքերէն դատել և ոչ գործերէն . և երբ մէկն ըսէ մեզ թէ ես վաճառական եմ և երթայ լեռներն աւազակութիւն ընէ , պարտաւոր ենք զայն իբրեւ պատուաւոր վաճառական յարգել . վասն զի բերանը սրտին թարգմանն է .

Ժամանակին յարմարիլը փոքր մարդերու գործ է , մեծ մարդն այն է որ գիտէ ժամանակն իրեն յարմարցնել . վասն զի հազուստը պարտաւոր է մարդուս յարմարիլ և ոչ թէ մարդս հազուստին .

Լաւ է Սրբազան Պապին ոտները համբուրել քան էջմիածնայ եպիսկոպոսներուն ձեռները .

Ոչ թէ ժամանակն այլ գրամն է որ կը փոխէ ամեն բան .

Երբ ճանբայ մը բռնեցիր շարունակէ զայն եթէ սխալ ալ ըլլայ :

Պատուելին պարզասէր է . . . հազուստի մասին , սխալ չհասկցովի : Օր մը երբէք մտքէն անցուցած չէ նեղ կոշիկներու մէջ շարշարել իւր ոտները . այնչափ մեծ և ընդարձակ են իւր ոտքի ամաններն՝ որոնց մէկ հատը միայն կրնայ երկու հոգի միանգամայն հագնել և առանց նեղութիւն իմանալու քայլել : Երկար

վերարկու մը կառնէ երբեմն իւր վրայ ինչպէս երբեմն վրան առաւ ճեմարանի ուսումնապետութեան պաշտօնը . . . ուրիշ մը եթէ վրայէն քաշէ առնէ վերարկուն՝ ինքը չիմանար : Կեանքին մէջ երբէք փողպատ և ողջ մտութիւն գործածած չունի : ոչ թէ չունենալուն համար , այլ ինքզինք նեղութեան հպատակ չընելու համար : Բանաստեղծն շատ ընդարձակ է հակառակ այն անհիմն զրոյցներուն՝ որովք շատերը կուզեն հաւատացնել թէ՝ իւր եկեղեցական պատմութիւնն աւելի ընդարձակ է :

Չամուրճեան հասակով և կզակով երկար , համբաւով և քիթով մեծ , գոյնով և մաղերով ճերմակ , աչքով կապոյտ քաջառողջ մարդ մ'է : Ճակատն այնքան խորշում ունի որ արդուին անգամ բաւական չէ շտկել զայն : Մատներն երկար են և աստուածաբանութիւն գըրելու կոչում ունին : Ուզած ժամանակը ձայնն այնքան հաստ կը հանէ որ որոտման կարծիքը կուտայ լսողներուն :

Չամուրճեան կընկարագրվի դետինը պառկած կռնակի վրայ և գիրք մը բռնած : Ճակատին վրայ մեծ տառերով վիմագրված է ԿԵԾԻ : Դեւերու խումբ մը շրջապատած են զինք և զինեալ են զէնքերով որոց վրայ զարդարանքներ չկան : Քիթին վրայ միշտ կը բզզայ ԿԵԾ մը և երբեմն կը խայթէ : Մասիս , Սրբեւեռան Մամուլ անոր վերարկուն են կը քաշեն : Քարա-

քաջեան կը ներկայացնէ իրեն տղու խաղալիկ մը որուն վրայ գրված է Կրօնական դրոշմը : Քու վը գետնի վրայ փռված է աքաղաղ մը որ իրեն համար զոհված է երեք անգամէն աւելի խօսած չըլլալուն համար : Քանի մը հոգիներ Պատուելին գլխուն վերելը կայնած փրցունել կաշխատին այն պսակը զոր նուիրած էր իրեն երբեմն Պատրիարքարանի հաւատաքըն նութեան սուրբ ատենը : Եւ Պատուելին իրեն շուրջը գտնուողներուն այս հեգնութիւնները տեսնելով կը դառնայ անոնց կընայի այնպիսի դէմքով մը, զոր մենք կունենանք երբ տանը չորս տրամ անդղիական աղ ջուրի մէջ հալեցնելով խմենք :

ԿԱՐԱՊԵՏ Ս. ԻԻԹԻԻՃԵԱՆ

Կարապետ Ս. Իւթիւճեան, Խմբագիր-Տընօրէն Մասն պատուական լրագրոյ, ազգային երեսփոխան Ընդհանուր ժողովոյ, ծնած է, Պալատ, 1823 Հոկտեմբերի 18 ին : Վիպագիրներէն ոմանք կը ջանան հաստատել թէ Իւթիւճեան ծնած ժամանակն այնպիսի հեգնական դէմք մը ունէր որ կարծես դայեակին ըսել կուզէր . Ի՛նչ Բէ Գործ Դէս : Կան պատմագիրներ որ, հակառակը պնդելով, կը զրուցեն թէ Իւթիւճեան աշխարհ փոխադրված ժամանակն այնչափ խոժոռադէմ էր որ դայեակը վախնալով ինքզինքը սենեակէն դուրս նետեց և, գինիի մէջ քիչ մը մոխիր խառնելով խմելէն ետքը, դրացիներուն վագեց ազգարարել թէ առջի գիշերը տեսած մէկ երազն կատարված էր : Դայեակը երազին մէջ տեսած էր որպէս թէ մէկն սագի փետուրով ահագին քարեր կը նետէր իւր վրայ : Երախայն այս բաներէն բնաւ տեղեկութիւն չունէր . իւր սովորութեանը համեմատ տասը տարի ետքը խմացաւ, սակայն այն ատեն ալ լրագիր չու-

ներ որ ներքին Լուրերուն մէջ հրատարակէր :
Կարապետ մօրն արգանդէն բաժնըվելուն
պէս զգաց թէ մարդս պարտաւոր է նախ իր
փորը գոհացնել և ապա բաժանորդները : Ուս-
տի մօրը ծիծերէն կախվեցաւ և այնչափ ան-
յադաբար ծծել սկսաւ որ քանի մը ամիսէն
մօրը ծիծերը բոլորովին պարպեց , և ստիպվե-
ցաւ մնացած ամիսներն աղուէսի կաթով ան-
ցունել :

1831ին ուսում և գիտութիւն առնելու
համար Պալատու վարժարանը մտաւ այն ձե-
ւով որով կը մտնէ այսօր միգավաճառներու
խանութը խնձոր առնելու համար : Դասատու-
ներու հետ շատ անգամ կը վիճաբանէր : Ա-
պուշ տղայի մը պէս իրեն տրված ամեն դասն
առնելով տուն չէր դառնար . շատ անգամ իւր
դասատուին կըսէր .

— Այս տուած դասդ աղէկ չէ . ես աղէկ
տեսակէն կուզեմ :

Դասատուն կը ջանար համոզել զինքը թէ
տուած դասը լաւագոյն է : Իսկ իւթիւճեան
դասատուին խօսքերուն բնաւ կարեւորութիւն
չէր տար և կը պնդէր որ դասն առաջին տե-
սակէն ըլլայ : Դասատուին կ'առաջարկէր միշտ
այս խօսքը . Դե՛հէ հա՛հ զոր իւր հայրը կը գոր-
ծածէր երբ մնավաճառէն միս առնելու եր-
թար : Իրաւունք ունէր իւթիւճեան այդ խօսքը
կրկնելու . վասն զի այն ժամանակի դասա-
տուներն հիմակուան մնավաճառներէն աւելի

ճշմարտախօս չէին : Այս ընթացքով և փա-
փաքով իւր բոլոր ընկերները գերազանցեց
հայկաբանութեան և սատանայութեան մէջ :
1834ին Պալատի վարժարանին հրաժեշտ տա-
լով՝ Գալու Կէլէի դպրոցը գնաց : Քանի մը
տարի հոն աշակերտելով՝ կատարելապէս ձեռք
բերաւ Հայկաբանութիւնն , Տրամաբանու-
թիւնն և ճարտասանութիւնը : 1838ին մտաւ
ճեմարան , ուր ճեմելէն զատ բան չտրվեցաւ :

Հայրն՝ որ շատ հարուստ չէր , զաւկին
ճեմը տեսնելով՝ գիրքերն առաւ իրմէ և
արդուկ մը տուաւ որ անով հագուստներ ար-
դէ : Այն ատեն ցառի համոզվեցաւ կա-
րապետ որ աշխարհաբառն ուղղելէն առաջ
վերարկուներ և վարտիքներ ուղղել պէտք էր :
Հնազանդեցաւ հօրը հրամանին և սկսաւ խա-
նութը երթալ : Ծատ չանցաւ , հոն ալ փայ-
լեցուց իւր հանճարը . մէկ ժամուան մէջ քա-
ռասուն վերարկու կարդէր , թէպէտ և շատ
անգամ կը խանձէր զանոնք , բայց տրամաբա-
նութեան ուժով յանցանքը կամ երկաթին
վրայ կը բեռնաւորէր կամ կրազին վրայ : Եւ
այս եղանակաւ քանի համոզէր յաճախորդ-
ներն այնքան աւելի փափաք կուտար գիտու-
թիւններու՝ զորս ուրիշները խաբելու համար
ստեղծված կը կարծէր : Երբեմն Հայր Արսէնի
քերթուածները կարդալու կըրադէր և յա-
ճախորդները ժամերով սպասել կուտար : Պա-
րապոյ ժամերուն մէջ բնաւ չէր մոռնար աշ-

խարհաբառ գրութիւն մը գրաբառի դարձունելէն ետքը նորէն աշխարհաբառի վերածել։ Օր մ'ալ տեսաւ որ թիկնոցին երեսը շատ հինցած էր, չըջեց զայն ու հագաւ. և երբ հայրն պատճառը հարցուց՝ պատասխանեց թէ՝ թիկնոցը գրաբառէն աշխարհաբառի դարձուց։ Բնական է որ կարդալու համար սրտին մէջ այնքան փափաք սնուցանող մէկը լաթեղէն ասպարէզն խիստ անձուկ գտնար. ուստի թողուց հօրն արուեստն և դասախօսութեան սկսաւ։

1845 ին ազգային վարժարաններու և քանի մը տուններու մէջ այցելու դասատու ընդունվեցաւ։ Երեք տարի այս պաշտօնն ամեն յաջողակութեամբ վարելով քիչ մը դրամ պատրաստելէն ետքը միտքը դրաւ Բարիզ երթալ ու վաճառականութեան գալոց մտնել։

1848 ին Պօլիսէն մէկնեցաւ Բարիզ երթալու համար, ուր երկու տարի ու կէս վաճառականութեան վարժարանին մէջ առեւտրական գործերու վրայ կատարեալ հմտութիւն առնելէն ետքը 1851 ին Պօլիս դարձաւ և հետեւեալ օրն ուղեց վաճառատուն մը բանալ։ Վաճառականութեան համար պէտք եղած ամեն բաներն ունէր, միայն ստակ չունէր։ Իր դէմ ելնող բոլոր բարեկամներուն կառաջարկէր որ դրամադրուի դնեն և իրեն հետ ընկերութեամբ վաճառականութիւն ընեն. իսկ անոնք կը մերժէին անոր առաջարկութիւնն։

Վհատութիւն եկաւ վրան. և որովհետեւ վհատութիւնն մեր ազգին մէջ մարդս կամ գերեզման կը տանի կամ խմբագրութեան ասպարէզ կը նետէ, այս վերջինին մէջ ձգվելու դժբախտութիւնն ունեցաւ։

1851 ին Մաթի անունով լրագիրն հրատարակելու ձեռնարկեց։ Այս լրագիրն բնաւ նպատակ չունէր հասարակութեան լուրեր տալու. այլ պարզապէս կը հրատարակէր աշխարհաբառ լեզուն կոկելու և գեղեցկացնելու համար։ Եթէ մինչեւ մօտ ատեններս լուրերն ամենէն ուշ կը հաղորդէր՝ պատճառն այն էր որ զանոնք սահուն և կոկիկ աշխարհաբառի կը վերածէր և այնպէս ի լոյս կը հանէր։ Եւ այն լուրերն՝ որոնց մէջ խորթ բառեր կը գըտնուէին՝ բնաւ չէին հրատարակվեր Մաթի մէջ որքան ալ օգտակար ըլլային իւր ընթերցողներուն. լաւ է, կըսէր, որ ընթերցողներս փասովին քան թէ Մաթի լեզուն։ Չարմանալի չպիտի թուի անշուշտ եթէ յայտնեմ որ երբեմն սկզբունք ալ կը զոհէր լեզուին. և եթէ ապիկերոնացականութեան դէմ այնքան յարձակեցաւ 1872 ին՝ պատճառն ապիկերոնացականութեան ազգին փաստակար ըլլալը չէր, այլ իւր դժուարահնչելի և երկար ըլլալն էր։ Կերոնացա՞նք, կը պնդէր, մեր ազգին համար ամենէն լաւն է. վասն զի կըսէր — մտքէն —, կոկիկ բառ մ'է, և ականջին անուշ կը հնչէ. մինչդեռ, կըսէր — մտքէն —, կործանում է մեր ազգին

այսինքն հայտնաբերուին որ ճաշակի տէր ականջներու խորթ կուգայ: Եթէ այն ատեններն այսինքն հայտնաբերուին տեղ ապակեբլանդ կամ որ քակեբլանդ բառը առաջարկվէր՝ շատ հաւանական էր որ ազգին շահն ազգին ականջներուն չգոհվէր: Ինչ որ ալ ըսեն իւր թշնամիները գոնէ կը միաբանին այս կէտին վրայ թէ բաւական կոկած է աշխարհաբառ լեզուն. և այս ճշմարտութեան համոզվելու համար 1850ի աշխարհաբառները կարգալը հերիք է: Չմոռնանք խոստովանիլ թէ՛ իւթիւճեան իւր քերականութեան մէջ ներդաշնակութեան առաջին տեղ տուած ըլլալով՝ բաւական բառեր հարստահարած է, շատ բառեր սպաննած է. բայց այս դարուս մէջ ո՛ր բարեկարգութիւնն առանց արեան կարելի եղած է որ աշխարհաբառի բարեկարգութեան համար զոհողութիւններ չըլլան:

Ուրիշ խմբագիրներու պէս չաբաթն անգամ մը չփոխեր իւր կարծիքները: Թերեւս առաջիկի թէ՛ կարծիք ըսվածը լաթի պէս է. մէկը շատ լաթ ունենալու է որ չաբաթն անգամ մը կարենայ փոխել: Կարծիքներու մասին աղքատ չէ ինքը, մանաւանդ թէ զինքը աղքատ ամբաստանողներէն շատ աւելի հարուստ է. բայց զանոնք չփոխելը այն հիման վրայ հաստատված է թէ՛ մարդս այն ատեն փոխելու է կարծիքը երբ կը հիմնայ և ալ չգործածվիր: Ամեն կարծիքներն իրարու

ետեւէ գործածելը՝ ըստ մեզ միտքը շուայլութեան վարժեցունել է, և ինքը շատ խոհեմութեամբ կը վարվի իւր կարծիքներուն վրայ հաստատ մնալով: Արժէթուղթերու գիններուն հետ ալ իր կարծիքներուն պէս կը վարվէր Մատթէմէ՛. բնաւ չէր փոխեր զանոնք: Երբ արժէթուղթերուն գինները երկու ֆրանք բարձրանային պէտք է, կըսէին, Մատթէմէ՛ տրոժէթուղթ գնել և Ղալաթիոյ հրապարակին վրայ երկու ֆրանք շահով ծախել:

Արդարութեան ջերմ և նախանձախնդիր պաշտպան է: Ո՛ր և է ինդիր մը անաշառութեամբ քննելու համար զայն կը պարզէ, անոր մէջ ճշմարտութենէ առաջ բաժանորդ կը փնտրուէ. վասն զի առանց բաժանորդի ճշմարտութիւնը չպաշտպանվիր: Երբ կը տեսնէ որ ճշմարտութիւնը խոհեմութեամբ կը վարվի՝ անոր կուսակից կըլլայ. իսկ երբ կը նշմարէ որ կը յանդգնի իրեն շահուն դպչիլ՝ բոլոր ուժովը կը զինվի անոր դէմ. և իրաւունք ալ ունի, քանի որ անձնապաշտպանութիւնը օրէնքն ալ կը ներեն:

Շատերն իրեն մոռացկոտ բնաւորութենէն օգուտ քաղելով՝ երբեմն երբեմն յաջողած են իւր ազգօգուտ լրագրոյն մէջ հակառակսն նամակներ հրատարակել տալ: Բայց քանի մը տարի առաջ Շահ-Հիւսէյինի խնդրոյն նկատմամբ փունջի դէմ բացած դատէն խրատվեցաւ և հիմայ առջի գրածները չը

մոռնալու համար մատը դերձան կը կապէ :
Եւ որովհետեւ այս դատն 1875 ին՝ բոլոր
փառաբաններն և դրագէտները յուզեց հարկ
կը համարինք անոր վրայ համառօտ ծանօ-
թութիւն մը տալ : Գրիգորիս եպիսկոպոս
Ալեքսիսեան, Երզնկայի առաջնորդ, իւր պաշ-
տօնատեղին երթալէն անմիջապէս ետքը հան-
րածանօթ չարագործ Շահ-Հիւսէյինի դէմ
նամակ մը կը գրէ Մաֆիին : Սոյն նամակին հը-
րատարակութենէն քանի մը ամիս ետքը Նո-
բին գերապատուութիւնը ի նպաստ Շահ-
Հիւսէյինի նամակ մ'ալ կը գրէ Մաֆիին որ
կը հրատարակէ իւր էջերուն մէջ : Ժողովրդեան
ատելի չարագործի մը Մաֆիին մէջ փառաբան-
վիլը տեսնելով Փանջը իւր պաշտօնակցին վրայ
կը յարձակի «պաշտ, կենդանի, քառ և վար պատ-
ուանուններով : Մաֆի» այս պատուանուններէն
վիրաւորված կենթադրէ իւր անձնականու-
թիւնն և ի դատ կը հրաւիրէ Փանջը : Այս
դատին պղտիկ պատկերը կրնայ համարվիլ
հետեւեալը .

Դատաւոր — Ինչո՞ւ համար այս մարդուն
պատուոյն դպար :

Փունջ — Ես չհայհոյեցի :

Մասիս — Ինձի վար և կենդանի ըսելէն ետ-
քը հիմայ կը պնդէ որ կենդանի բառը «պաշտ» կը
նշանակէ, և աս նշանակութենէ կեղծակա-
ցունէ թէ ես ալ մարդ եմ :

Դատաւոր — Մաֆի բառը չէք ընդունիր :

անոր դէմ կը բողոքէք :

Մասիս — Չէ, մարդ եմ բայց կենդանի
չեմ :

Փունջ — Եթէ կենդանի չես, ուրեմն մեռ-
եալ ես :

Մասիս — Մեռեալը դուն ես :

Փունջ — Կենդանի բառն անասուն չնշա-
նակեր . եթէ ինձի չէք հաւատար Տէրոյէնցի,
Լուսինեան Խորէն եպիսկոպոսի հարցուցէք :

Մասիս — Հարցնելու պէտք չկայ, կեն-
դանի բառը հոս դէշ մտքով դրված է :

Փունջ — Ես աղէկ մտքով դրի :

Մասիս — Վար բառին համար ի՞նչ պիտի
ըսէք :

Փունջ — Վարը քաջ նշանակեր :

Մասիս — Բարձր կը նշանակէ :

Փունջ . — Բարձր ալ նշանակեր : Ես միայն
այս դիտեմ որ այդ բառը քու արարքդ նշա-
նակող բառ մ'է :

Մասիս . — Հայհոյութիւն է :

Փունջ . — Ոչ . վար բառը ծաւ, խաւ, ցաւ կը
նշանակէ :

Մասիս . — Դուն ես ծոյլ, թոյլ, յոյլ . . .
նոյնայանգ բառերը ժողովեր եկեր է . . . ու
տանաւոր չիսկիւ չեկանք հոս :

Դատաւոր . — Ծոյլ ըլլալը կրնամ հաստա-
տել :

Մասիս . — Անկարելի է :

Փունջ . — Եթէ ծոյլ չէ՝ վախկոտ է, վասն

զի իւր լեւիւս ալ կը նշանակէ :

Դատաւոր . — Ես այդ բառերը Պատրիարքարան կը զրկեմ, անոնց ինչ ըլլալը կը հասկընամ և յետոյ ձեզի կը կանչեմ :

Բառերը Պատրիարքարան դացին և հոն մնացին : Եթէ օր մը ելնեն՝ հասարակութիւնը հարկաւ պիտի ըսէ ու իմանայ անոնց նշանակութիւնները : Սակայն երկու խմբագիրներն պատուաւոր կերպով հաշովեցան և յաղթութիւնը մնաց . . . երկուքին ալ քովը :

Պաշտպան է ոչ միայն ճշմարտութեան այլ նաև Պատրիարքներու . . . որչափ ատեն որ ասոնք միան պատրիարքական գահուն վրայ . երբ գահէն վար իջնան՝ ինք ալ կը դադրի անոնց համակարծիք ըլլալէ : Այս դատաւոր սովորութեանը շնորհիւ է որ հիմակուան ամենապատիւ Ներսէս Պատրիարքի օրով պաշտպանեց Խաչատուր կաթողիկոսը, վանցի Պօղոս վարդապետն և ի տանէն Մամիկոնէից Մամբրէ եպիսկոպոսը՝ զորս կը հարուածէր Խրիմեանի օրով : Որչափ ալ անհեթեթ ըլլայ Պատրիարքի մը որոշումը՝ զայն յարգելու սովորութիւնն ունի, և տարակոյս չունինք որ եթէ կալիգողայի օրով խմբագրութեան պաշտօնի մէջ գտնուած ըլլար՝ գովաբանելով պիտի դուռատէր կալիգողայի այն որոշումն որով ձին հիւպատոս անուանել կուզէր և անշուշտ խմբագրական յօդուածով մը ձին ալ պիտի շնորհաւորէր ըսելով :

« Հռովմայեցիներու համար նոր դարագլուխ մը բացվեցաւ :

« Մինչև հիմայ հիւպատոսները իրենց պաշտօնը չարաչար դործածելով ժողովրդեան դանդատներուն առիթ տուած էին :

« Բարեխնամ կալիգողա կայսրը ժողովրդեան դանդատներն ու բողոքները նկատողութեան առած ժամանակը՝ փափաքելով միանգամ ընդ միշտ անոնց վերջ տալ՝ հիւպատոսն իւր պաշտօնէն հրաժարեցուց և անոր տեղ անուանեց իւր հաւատարիմ վսեմափայլ ձին որուն մատուցած ծառայութիւններն արդէն ծանօթ են մեր ազգայիններուն :

« Քաջայոյս ենք որ նորընտիր, հայրենասէր և արդարակորով ձին իւր խոհական և փորձեալ քաղաքագիտութեամբը ամեն ճիգ պիտի թափէ երկրին և ժամանակին պահանջումներուն համեմատ բարեկարգութիւններ ընելով ժողովրդեան յարգն ու համարումն իրեն գրաւել :

« Անօգուտ չըլլար յիշել նաեւ թէ վսեմափայլ ձին գէշ տնօրէնութիւն մը ըրած չը համարվիր եթէ իրեն օգնական կարգէ մեծապատիւ (այս անուն) էչն որ ծերակոյտի ժողովին մէջ մեծ նայն ունեցած է ժամանակով, էչն որ սերելու պատիւն ունի այն ազնուական արանակէն որ մեծ տեղ մը գրաւած է Հին Պատմութեան . . . աստուին մէջ :

Այս խմբագրական յօդուածը գրեւէն

քանի մը օր ետքը Ներքին Լուրերուն մէջ պիտի կարդայինք հետեւեալները :

« Ժողովուրդը շնորհակալութեան ուղերձ մը դրեց Կալիֆոռնիա բարեխնամ կայսեր իւր ձին հիւպատոս անուանելուն համար :

« Այս ինչ կառավարութեան դեսպան երէկ հիւպատոս ձին այցելութիւն մը տալով երկու ժամու չափ տեսակցեցաւ հետը :

« Այս ինչ կառավարութիւնն իւր խնդակցութիւնը յայտնելու նպատակաւ հիւպատոս ձին պատուանշան մը զրկեց : Վսեմափայլ ձին հեռագրով շնորհակալութիւն յայտնեց յիշեալ կառավարութեան :

« Երէկ գիշեր վսեմափայլ հիւպատոսին ախոռին մէջ կոչունք տրվեցաւ դիւանագէտներուն , բոլոր երեւելի ջորիներն իրենց ազնուաշուք ընտանիքներովն և նշանաւոր էշերն պարահանդէսի զգեստով մեծ փայլ մը կուտային սոյն շքեղ հանդէսին : Էշերուն կենացը դաւաթներ պարպվեցան :

Այսչափով չպիտի շատանար , այլ պիտի առաջարկէր ճանճերէ զինուոր առնել , մեղուներու վրայ տուրք դնել , ուղտերը թաղապետութեան անդամ անուանել , և հասարակաց ապահովութեանը համար միջիւններէ ուտիկանութիւն մը կաղմել . և վերջապէս պիտի առաջարկէր ինչ որ այս այլանդակ կայսեր կը խորհէր :

Մենք զինքը մեղադրելու նպատակաւ չէ

որ Կալիֆոռնիայի զրկեցինք իւթիւճեանը , այլ ցոյց տալու համար այն ընդունելութիւնն զոր կընէ ամեն Պատրիարքներու որոշումներուն և առիթ կուտայ ըսել տալ ուրիշներուն թէ Մանի Պարթաւարտի Բերտէ Է Կոմ Կոմիտէ Է :

Մինչև մօտ ատեններս չափազանց խոհեմութեամբ վարվելով՝ պահպանողական ընթացք մը բռնած էր . իսկ տարիէ մը այսինքն այն օրէն ի վեր որ Մասիս ամեն օր կը հրատարակվի բաց ի կիրակի օրերէն , տօնի օրերէն և դրաշարի հիւանդ եղած օրերէն , յարձակողական դիրք մը բռնած է : Ամեն ազատութեամբ կը խօսի այսօր ինչ որ մտքէն անցունելու կը վախնար երկու տարի առաջ : Անաշառաքար խօսելով քաջութեամբ պաշտպանեց և դեռ կը պաշտպանէ հայկական խընդիրն իւր քաղաքական յօդուածներովն : Երբէք առիթ չփախցունեն հալածել ամեն անոնք որ ազգային իրաւունքներուն դպչիլ կուզեն : Այս ամենն ընելով դարձեալ չէ արժանացած այն քաջալերութեան որով միայն կարող է թերթը մեծցունելով ազգին հայախօս և մեծ լրագիր մը կարդացնելու փափաքն իրականացնել :

Բաց ի Մասիսէն ունի երկու ընտիր թարգմանութիւններ որ մեր ժողովրդեան վիպասանութեան ճաշակ տուին : Թագաւոր Զեյն և Գաղտնի Հասարակութեան մեր ժողովրդեան բաւականէն աւելի ներկայացուցին անդրա-

լեռնականները : Այս թարգմանութիւններու համար թարգմանիչն բաւական դափնեայ պըսակներ ընդունեց, զորս քակելով տունը կը դրկէր որ օձաձուկ առնեն և դափնիներուն մէջը դնելով կասկարայի վրայ եփեն : Նուիրեցին իրեն նաև բաւական ձիթենիներ՝ զորս շնորհակալութեամբ ընդունելով կը մըրմըրար :

— Աւելի աղէկ չէր ըլլար եթէ այսչափ ձիթենիի տեղ սափոր մը ձէթ դրկէիք ինձի : Ճիշդ եղբորսին աքաղաղին պէս որ կըսէր :

— Մարգրիտն ինչ ընեմ : Գարիի մը հատիկն ինձի համար աւելի կարժէր :

Թարգմանած է նաեւ Վէֆէլէ երեցն և Գալատիան Դոմէնիկոսիւն, որոնց ինչպէս նաեւ բոլոր թարգմանութիւններուն մէջ ցոյց կուտայ որ մեր թարգմանիչներուն արժանաւոր յաջորդն ըլլալու պատիւն կը վայելէ :

Իւթիւճեան ոչ նուազ նշանաւոր եղած է ազգային երեսփոխանական ժողովոյ մէջ : Անիւրաւութիւն ըրած կը համարինք ինքզինքնիս եթէ չյիշենք հոս որ ազգային պատմութեան մէջ Սահմանադրութեան հիմնողներուն մէջն անցած է նաև իւր անունը : Քանի մը երեսփոխաններու պէս խօսած ըլլալու համար խօսելու սովորութիւնը չունի : Վասն զի ուրիշներու գլխու ցաւ պատճառեղն խղճին կը դաչի : Խիստ քիչ անգամ խօսք կառնէ և քանի մը բառի մէջ իւր միտքը բացատրելու

յատկութիւնն ունի : Իսկ անուրանալի է որ երբ ոտք ելնէ և ատենապետէն խօսք ուղէ այնպիսի շարժումներ կընէ որ կարծես տղայ մ'է և վարժապետին կըսէ :

— Վարժապետ, գործ ունիմ :

Կարապետ Եփէնտի իւթիւճեան, իւր ամբողջութեամբն առնելով, բարի և ազգին օգտակար մարդ մ'է : Քսան և ութ տարիներէ ի վեր խմբագրութեամբ ազգին ծառայելէն զատ շատ մը Յանձնաժողովներու, ժողովներու և Խորհուրդներու մէջ ազգին ծառայած է անձնանուիրաբար և նոյնչափ տարիներ եւս պիտի ծառայէ եթէ իւր կազմին նայինք : Երկչոտութիւնը թողով քաջութիւնը ձեռք առած է, թէպէտև աս ալ ճշմարիտ է որ աղուէս ձեւանալ չմոռնար երբ ագռաւ մը տեսնէ : Իբրև խմբագիր մեծ թերութիւններ կրնայ ունենալ, բայց իբրև սխալական մարդ մեծ առաւելութիւններ ունի : Մէկու մը վընաս տալ չուղեր, սակայն ամենէն ալ օգուտ քաղել կը փափաքի : Ուրիշներու բարիք ընելու չղանար եթէ պարագաները թող տան : Կը սիրէ այն ամեն գործերն որ բարի, դեղեցիկ և օգտակար են, իսկ կը պաշտէ երբ գեղեցիկ են : Եթէ դէմքէն դատես զինք վըճիռ կարձակես թէ անմատչելի մէկն է, իսկ երբ օր մը հետը տեսնըվելու պատիւն ունենաս տուած վճիռդ յետս կը կոչես և կը խոստովանիս որ այս մարդուն դէմքը սրտին հետ

հակասութեան մէջ է։ Յաւ է մեզ սակայն խոստովանիլ որ եթէ գրեչով մէկու մը դէմ գրելու որոշում տայ չխայթեր այլ կը վերաւորէ։ Աքիլլէս միայն կրնայ դէմ դնել անոր հարուածներուն։ Վերջին օրերս յանձն առած է Ղալաթիա տպւող լրագիր մը կրթելու։ Յիշեալ լրագրին մարդարէ խմբագիրն որ միշտ գուշակութիւններ կրնէ բնաւ չէր գուշակած Մասիսէն խրատվելուն պէտքը։

Իւթիւճեան էֆէնտին երկար հասակով, թուխ դէմքով սեւ ընքուիններով և աչերով քաջառողջ մարդ մ'է։ Սովորութիւն ունի փողոցը քալած ժամանակ միշտ գետինը նայիլ. կարծես բաժանորդ կը փնտռէ։ Իսկ երբ գլուխն վեր առնէ՝ այն դէմքը կունենայ երբ Շիրքէթի շոգենաւներէն մէկուն մէջ նստած ժամանակը քովէդ հարիւր քսան ծաւնոց մէկը անցնելով ուժով ոտիդ կոշտին վրայ կոխէ և անցնի երթայ առանց ներողութիւն խնդրելու։

ՄԿՐՏԻՉ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Սուրբ Գիրքէն գիտենք որ փարաւոն երբ Աստուծոյ առաջարկութիւնը մերժեց, Աստուած սկսաւ Եգիպտացիներուն իրարու ետեւէ պատիժներ զրկել որոնց թիւը տասնի յանգեցաւ։ Փարաւոն մինչեւ իններորդ պատիժը յամառութեամբ գէմ կեցաւ, և տասներորդին առջեւ ալ կը վարանէր հնազանդութիւն յայտնել՝ երբ Մովսէս և Ահարոն իրեն յայտնեցին թէ՝ եթէ նորէն յամառիս՝ իբրեւ մե տասներորդ պատիժ Մկրտիչ Տիգրանեանը պիտի զրկէ Աստուած։ Փարաւոն այս յայտնութենէն սոսկալով՝ Մովսէսն և Ահարոնը անմիջապէս կանչել տուաւ, արտօնեց զիրենք որ ելնեն երթան իրենց ունեցածն ալ մէկտեղ տանելով։ Փարաւոնին հնազանդութեանը վրայ Աստուած ստիպվեցաւ քովը պահել Տիգրանեանը։ 1815 թուականին երբ տեսաւ Աստուած որ մեր կրած տառապանքներէն չխրատվելով՝ անարժաններն վարդապետ, քահանայ կը ձեռնադրենք և ազգին իրաւունքներն

անոնց ձեռքը կը յանձնենք, բարկացաւ և Մկրտիչ Տիգրանեանը, պատիժներուն նախագահը, զրկեց որ խրատովինք. թէպէտ և մենք այս պատիժն ալ առ ոչինչ գրելով շարունակեցինք և կը շարունակենք մեր ընթացքը:

Մկրտիչ եպիսկոպոսին աշխարհ գալուն բուն պատճառն մեր ընթերցողներուն յայտնելէ ետքը, պարտք կը սեպենք անոր քանի մը մականուններն ալ հոս յիշել որպէս զի ուրիշ Մկրտիչներու հետ չչփոթեն իւր անունը:

Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան Պօլսեցիներէն կ'անուանվի հրաշփորք. Հայաստանի մէջ քիւրտերէն կը յորջորջվի Համա հոռու որ կը թարգմանվի պարէ վարդապետ. լուսահոգի Յակոբ Պատրիարքէն կը կոչվի եօն փրշտ, զորս արդի վեհափառ Գեորգ կաթողիկոսն մեր ազգին համար բաւական չհամարելով՝ փրշտ մ'ալ ինք աւելցուց եպիսկոպոսութեան անունին տալով անոր:

Արդ, Մկրտիչ եպիսկոպոսը ծնած է Տիգրանակերտ 1815 թուականին:

Ի ծնէ վառվռուն և բարեկարգութեան սիրահար գոյով՝ վայրկեան մը հանգիստ չէր մնար: Շաբաթն երեք անգամ տունը կը լուար, չը մաքրէր, կ'աւլէր, պատին վրայ բեւեռ մը քամելու համար տանը հիմերուն բեւեռները կը քակէր բարեկարգելու համար տունն՝ որ վանքերէն աւելի հաստատ հիման վրայ շինված ըլլալուն պատճառաւ չէր կործանվեր:

Մայրն զաւակին ըրած բարեկարգութիւններէն ձանձրանալով՝ բռնեց զինքը կոնոնոսի վանքը զրկեց:

1827ին կը մտնէ կոնոնոսի վանքը: Բաւական տարիներ հոն կերակրվելէն ետեւ ձեռք կը զարնէ վանքը բարեկարգելու. իսկ երբ կը տեսնէ որ մէկ կողմէն վանքը յօժարութիւն ցոյց չտար բարեկարգվելու և միւս կողմէն վանահայրն յարգը չճանաչեր իւր ծառայութիւններուն՝ որովք վանքն օր ըստ օրէ ետ ետ կ'երթար, կը թողու այս ագարակն անիծելով մարդերու ապերախտութիւնը: Զը վհատի սակայն, միտքը կը դնէ վանք մը փնտռել, ինչպէս որ ամեն մարդ գործ մը կը փնտռէ ոչ այդ գործով ապրելու, այլ այդ գործը բարեկարգելու համար:

1837ին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը կ'երթայ: 1839ին վարդապետ կը ձեռնադրվի և իւր ապաշխարանքը կը քաշէ Կաղ Գրողին օճիին մէջ: — Աւանդութիւն մը կայ թէ սատանան տարին քանի մը անգամ այդ օճիը կուգայ և անոր մոխիրը կը խառնէ և թէ այս է պատճառ որ յիշեալ վանքին մէջ խռովութիւնն միշտ անպակաս է: Ուրիշ աւանդութեան մը նայելով՝ Մկրտիչ եպիսկոպոս այդ օճիին մէջ ապաշխարանք քաշած ժամանակն երբ սատանան կուգայ մոխիրը խառնելու՝ ապաշխարողէն վախնալով կը փախչի, և Մկրտիչ եպիսկոպոս կ'սկսի այս մոխիրը խառնելու:

1841ին ձանձրանալով վանքին մէջ անգործ մնալէ, ձանրայ կ'ենէ Քիւրտստանի բարեկարգութեան համար, ինչպէս կը գրէ ինք իւր Հոյեի Գործոցին մէջ, հայելի մը որ դժբախտաբար չատլաւ կը ցուցնէ անոր պատկերը: Քիւրտստանի բարեկարգութեան խընդիրն, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, Տիգրանեանի օրով ծնած է: Հայաստանի վանքերուն և Քիւրտստանի բարեկարգութեան վրայ տասներեք յօդուածներէ բաղկացեալ կանոնադիր մը կը խմբագրէ, և երբ անոնց գործադրութեանը պիտի ձեռնարկէր, իւր դէմը կը տեսնէ Տօն Քիչօթի օղային ակոյեանները, որոնց դէմ թէպէտ և քաջութեամբ կը կռուի բայց յաղթելով ետ կը դառնայ:

Այս պարտութիւնն զինք սուրբ Յովհաննէսի վանքը կը նետէ: Եւ որովհետեւ առանց պարտքի վանք չըլլար, այս վանքն ալ ունէր իրեն պարտքերն՝ որոնց վճարման համար վաճառահայրէն կաղաչվի Մկրտիչ եպիսկոպոս երթալ Պարոտատ ու Պարսկաստան հանգանակութիւն ընել: Տիգրանեան ոչ միայն Պաղատատ ու Պարսկաստան կերթայ, այլ Նիկիիոյ կողմերն ալ երթալով ցամաքէն Պօլիս կուգայ 1844ին միշտ հանգանակելով:

Հանգանակութիւնը գոհ չընեն Նորին Գերապատուութիւնը որ կը փափաքի Քիւրտստանի — Հայաստանի չհասկնաք — տղայները դաստիարակել. Պատրիարքէն կոնգակ

մը կառնէ, ուրիշ մ'ալ ութը հազար դահեկանի արժողութեամբ դասագիրք նուէր առնելն ետքը Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ կսկսի նորէն հանգանակութեան Նիկիոմիդիայէն ցամաքէն մինչեւ Տիգրանեանեան ուր կը հասնի 1845ին: Ինք ալ իբրեւ Քիւրտստանի տղայ դաստիարակութեան պէտք ունենալով բնական էր որ անբաժ չմնար հանգանակած գումարէն: Իւր խոստովանութեանը նայելով՝ ամբողջ Քիւրտստանի մէջ վարժարաններ կը շինէ, . . . օգի մէջ: Սիլվանայ մէջ կը փափաքի վարժարան մը հաստատել... դեռնի վրայ. բայց այս գործը քիչ մը դժուար ըլլալով փափաքն չկրնար իրականացնել, մանաւանդ թէ Սիլվանաբնակ ազգայիններն հայերէն չէին գիտեր, անխնամ, անհովիւ և անտէրունջ մնացած էին: Այս ժողովրդեան համար հասարակօրէն կըսեն եղեր:

Պաղ ջուրը կուգայ մեծ Սիլիվանայ.
Գէշ Բըթու տղան է սեւ ոտանայ.
Ա՛ռ բուրդ բամպակը շուտով մկրտէ.
Կուզէ Հայ մնայ կուզէ թրքանայ:

Այնպիսի դեղի մը մէջ, որուն վրայ առանկ ստանաւոր մը կը զըռցվի, վարժարան բանալը յայտնի է թէ որչափ դժուար գործ մ'է: Լաւ չենք յիշեր Սղերդի մէջ թէ երազին մէջ ալ վարժարան մը կը բանայ. սակայն

լաւ կը յիշենք որ Սղերդի մէջ են եկեղեցի աշանդաւորներն որոնք սատանային համար գէշ չեն ըսեր եղեր : Դիտողութեան արժանի է որ յիշեալ աշանդաւորները Մկրտիչ եպիսկոպոսին վրայօք ալ գովեստով կը խօսին :

Սակայն մարդը հանգիստ չեն թողուր որ ամեն բան կարգադրէ : Մշոյ և Տիգրանակերտի առաջնորդներէն առնելով տեղեկութիւններուն վրայ Պատրիարքարանէն հրաման կերթայ որ կոնդակն Մկրտիչ եպիսկոպոսին ձեռքէն առնելի և ինքն ալ վանքի մէջ բանտարկվի : Մկրտիչ եպիսկոպոս կիմանայ այս լուրն , և փոխանակ ձերբակալվելով վանք տարվելու , յօժար կամքովը անձնատուր ըլլալու համար ճանբայ կենէ , սակայն ճանբան մուրերով Մշոյ վանքը երթալու տեղ Կ. Պօլիս կուգայ երկրորդ անգամ 1845 ին : Ս. Պատրիարքին կը ներկայանայ և կը հարցնէ թէ ինչ են իր յանցանքները : Պատրիարքն՝ որ գիտէր թէ իւր հարցման պատասխանելը անօգուտ էր , դուրս հանել կուտայ զինքը : Ամիրաններն որ շատ անգամ գործերն անուշութեամբ կարգադրելու սկզբունքին կը հետեւէին , Գիւրտըստանի վեց վանքերու անկախ առաջնորդ կանուանեն Տիգրանեանն որ կոնդակն առնելուն պէս ճանբու պատրաստութեան կըսկսի :

1846 ին ճանբայ կենէ . . . դժբախտութիւնն ալ ետեւէն : Խնուղ Այրօզ գիւղն իջած էր , ուսկից Մուշ պիտի երթար , և ահա

քանի մը անձեր կը ձերբակալեն զինքը զըրպարտելով թէ մախաղին մէջը Բողոքականի գիրքեր գտած են , և գանակոծելով կը բանտարկեն Աւագի Օվէի ախոռին մէջը : Քսան օրէն ետքը ախոռէն կը հանեն և երբ Ս. Կարապետի վանքին մէջ բանտարկվելու համար ճանբայ կը հանեն , բարեկամ Գիւրտերն կազատեն զինքն ու կը յանձնեն կառավարութեան , որ Կարին կը զրկէ զայն հոն գատվելու համար : Ինքը կը փափաքի Ս. Յովհաննու վանքն պատուել իւր ներկայութեամբը , իսկ երբ կը լսէ որ կապանքով Ս. Կարապետի վանքին մէջ պիտի պատուասիրվի , կը փախչի . բայց կը ձերբակալվի , Մուշ կը բերվի , Մուշէն Ս. Կարապետ կը զրկվի , ուր կը բանտարկվի ու թսուն օր : Իւր բանտարկութեան այս շրջանին մէջ կը թարգմանէ Աւետարանն Քրդերէնի . որպէս զի Քրդերէն գիտցող ազգայիններն ալ հասկնան Աւետարանի հոգին և իրեն օրինակին չհետեւին : Բարեկամները կերթան և կը յաջողին այս հալածեալ առաքեալն բանտէն հանելու :

1847 ին երրորդ անգամ Պօլիս կուգայ : Մայրաքաղաքը հասնելուն պէս Պատրիարքարանն իրեն պատիւ ընելու նպատակաւ , երկու մարդ կը զրկէ որոնք կը նկերանան նորին գերապատուութեան մինչև Փրկիչ , ուր կը բանտարկվի տասնը հինգ օր և ուր խեղճին մախաղէն կը գողցվի հազար եօթը հարիւր

դահեկան զոր չունէր :

Սակայն գործող մարդ մը բանտին մէջ չկրնար երկար առնել մնալ . ուստի այս անգամ ալ բանտէն ազատվելու համար կ'առաջարկէ որ Հայաստան դառնայ և Մարտի 1-ին Հայաստանի Պարագլխին գտնէ : Ամիրային մէկն այս առաջարկութիւնն ընդունելով դրամ կուտայ իրեն որ երթայ գտնէ այդ Ազգային Պատմութիւնը որ թէպէտ և գտած կը համարի Տիգրանեան դրամը գրպանը նետելուն պէս , սակայն նորէն ճանրայ կ'ենէ :

1852ին իւր ըրած ազգօգուտ գործերուն համար նորէն Պօլիս գալու հրաւեր կ'ընդունի . որուն վրայ կ'ենէ չորրորդ անգամ Պօլիս կուգայ . բայց նորէն օձիքը կ'աղատէ և վարպետութեամբն ինքզինքն Եօզղատի առաջնորդ ընտրել կուտայ : Հաղիւ թէ իւր պաշտօնատեղին կ'երթայ , պսակի խնդիր մը կը յարուցանէ հոն և հինգերորդ անգամ Պօլիս կը բերվի : Այս անգամ քիչ մը խիստ կը վարվի . ազգային վարչութեան դէմ բողոքող աղերսագիր մը կուտայ Կայսեր , Կառավարութեան հրաման կ'երթայ Պատրիարքարան որ Սրբազան Պատրիարքը Բ. Դուռն երթայ և Տիգրանեանի հետ դատվի : Ամիրաները դործին կը միջամտեն և մեծ նեղութեամբ կը յաջողին ազգին իրաւունքները պաշտպանել Տիգրանեանի դէմ որ ազգին իրաւունքներն պաշտպանելու նպատակաւ դատ բացած էր ազգին

Պատրիարքին դէմ : Պատրիարքարանն այն առնէն կը համոզվի որ անկարելի է այս փորձանքին հետ վարվիլ , Գիւրտատան կը զրկեն զայն . բայց հոն ալ նորէն միջոց խառնելով կ'ստիպէ Պատրիարքարանն որ զինքը Պօլիս բերել տայ . ուստի 1858ին վեցերորդ անգամ մայրաքաղաքը կը մտնէ :

Այս թուականին Սամաթիոյ Եփնի Մահալէի քարոզիչ կը կարգվի . բայց քարոզչութեամբ չկրնալով ապրիլ կ'սկսի հրաշագործութեան : Կաղեր , կոյրեր , խուլեր , համրներ , այսահարներ , անդամալոյծներ կը բժըշկէր : Ամեն օր հիւանդներ կ'երթային իրեն :

— Հայր սուրբ , իմացանք որ դուք ամեն ցաւերը կը փարատէք :

— Հրամեր էք օրհնած :

— Քանի մը շաբաթէ 'ի վեր գլխու ցաւունիմ , կ'ուզեմ որ փարատէք :

— Գլուխդ թէ ցաւդ :

— Գլուխս , հայր սուրբ , զլուխս :

— Շատ լաւ , ինձի համար երկուքն ալ միեւնոյն բանն են : Եկուր խաչահանգիստ մը ընծմ :

Մարդը կը մեկնի և քանի մը ժամէն ետքը անդիի աշխարհքը կ'երթայ :

Երբորդ մը կը ներկայանայ .

— Հայր սուրբ , սենեակին պատուհանը կոտրեցաւ :

— Պատուհանը հոս բեր , վրան բռնկու .

Թեան աւետարան մը կարդամ :

Չորրորդ մը .

— Հայր սուրբ , մազերս կը թափվին :

— Այս ջուրով գլուխդ լուս .

Հինգերորդ մը կը մտնէ .

— Հայր սուրբ , անձրեւ եկած օրը սենեակս կը վազէ , ինչ ընեմ :

— Այս ջուրէն քիչ մը դիւր սենեակիդ վրայ :

Պատրիարքարանէն մէկը .

— Հայր սուրբ . . .

— Այս ջուրէն առ :

— Պատրիարքը զրկեց զիս . . .

— Պատրիարքին ալ այս ջուրէն :

— Չեղի ըսելու որ . . .

— Չեղի ալ այս ջուրէն :

— Քիչ մը . . .

— Այս ջուրէն :

— Պատրիարքարան հրամմէք :

— Պատրիարքարանի ալ այս ջուրէն :

— Եթէ չի գար . . .

— Եթէին ալ այս ջուրէն :

— Նորէն բանտ պիտի երթար :

— Բանտին ալ այս ջուրէն :

— Եթէ ընդդիմանաք՝ ոստիկանութեան ձեռքով . . .

— Ոստիկանութեան ալ այս ջուրէն :

— Պիտի բերվիք փրկիչ :

— Փրկիչին ալ այս ջուրէն :

— Կառավարութիւնը . . .

— Կառավարութեան ալ այս ջուրէն :

Վերջապէս ամեն ցուերն այս ջուրով կը բռնէր : Միայն այսահարներուն փորէն դեւերը կը հանէր , սակայն չկրնալով միշտ խողեր գտնել որ անոնց զրկէ , շատ անգամ իւր փորին մէջ կը հիւրընկալէր դեւերը առժամանակեայ կերպով : Պատրիարքարանն թէպէտեւ կախատէր անոր արգելուլ տուններու մէջ մտնելն , բայց այն ատեն ամեն տուն հետաքրքրու թեան համար հիւանդ գտնըվելով , չէր կրնար առաջքն առնել :

Մէկ կողմէն հրաշք կը գործէր միւս կողմէն միշտ հանդանակութիւն կընէր : Ազգային և ֆրգերէն գրականութիւնը կը ծաղկեցնէր : Գրեթէ Գրեթէ , Լուր Լուր և Բնութեան տպել կուտար և տպագրութեան ծախքը ժողովրդէն կառնէր : Երբեմն տպարանին չէր վճարեր ծախքը , երբ տպարանապետն երթար ոտք կոխէր և ստակ ուղէր այս Լուր և Բնութեան տպելին ալ ջուր կուտար :

Բաւական ժամանակ հրաշագործութեամբ ապրելէն ետքը 1861ին Բալուի առաջնորդութիւնն կստանձնէ : Պաշտօնատեղին երթալէն քանի մը սմիս ետքը իւր փոքրաւորը ճանաչայ կը դրվի Պօլիս գալու համար , և զարմանալի զուգադիպութեամբ մը փոքրաւորին կինն ալ նոյն օրը Պօլիսէն կը մեկնի Բալու երթալու համար : Լրագիրներու մէջ գոռսւմ

գոչումը կսկսի : Տիգրանեանը կզգայ որ նորէն մոխիր խառնած է , գիրք ցրուելու համար բալուէն . . . կը փախչի : Բ. Դռնէն հրաման կը տրվի բալուէի կառավարութեան որ Տիգրանեանը Պօլիս դրկէ : Կը լսէ այս լուրը , կարին կը փախչի , կարինէն Լժմիածին , ուր կաթողիկոսն զինքը չընդունիր և կստիպվի վեցերորդ անգամ Պօլիս դառնալ 1863ին : Յանձնաժողով մը կը կազմվի որ իւր յանցանքները քննելով տեղեկագիր մը պատրաստէ : Յանձնաժողովը նկատելով որ տեղեկագիրն տալը հատորի բարձրացաւ և յանցանքներուն վերջը գալիք չունի՝ հրաժարեցաւ պաշտօնէն :

1866 ին Հալէպի առաջնորդ անուանուելով Զէյթուն կը զրկվի հոն ծագած խռովութիւնները հանդարտեցնելու համար : Զէյթուն մտնելէն երկու ամիս ետքը հինգ աղայ կառնէ հոնկից և անոնց դատարարակութեանը համար կսկսի ժողովրդէն դրամ հակաքել : Յիշեալ հինգ աղայները առջեւը ձգած եգիպտոս կերթայ , հոն ալ բաւական հանգանակութիւն ընելէն ետքը իզմիր կուգայ , իզմիրէն Պօլիս միշտ հանգանակելով — չոգ ենաւի մէջ ալ : — Պօլիս Ալի բաշային կը ներկայացնէ աղայները որոնց երգ մը երգել կուտայ և յիսուն ոսկւոյ դումար մ'ալ նորին բարձրութեան ընդունելով՝ աղայներն իբրեւ աղքատ ձրիաբար Փրկիչ կը դնէ և , Հալէպի ժողովուրդը հոգեւորապէս մխիթարելու համար

նորէն ճանբայ կեղնէ դրամ հաւաքելու :

1868 ին եպիսկոպոսանալու համար հանրագրութիւններ պատրաստել կուտայ , և Էջմիածին կը մեկնի , ուր եպիսկոպոսութեան աստիճան կ'ընդունի :

Դարձեալ Պօլիս կը դառնայ և Զէյթունի խնդիրը կարգադրելու համար պարտք ըրած կարծելով՝ ստակ ժողովելու համար կոնդակ մը կառնէ և բումանիա կուղեւորի : Բաւական դումար մը կը հաւաքէ , սակայն երբ Պօլիս կուգայ և համար կը պահանջվի իրմէն՝ հաշուոյ տեարակները Պատրիարքարանի մէջ հրաշքով կը կորսւրվին և ինքն ալ ազատ կը մնայ հաշիւ տալէ :

1872 ին Տիգրանակերտ կը քաշվի քիչ մը հանգստանալու համար , բայց որովհետեւ երկար ատեն չէ կարող հանգիստնստիլ , Մշոյ դաշտը կեղնէ և որչափ կոյր , կաղ , խուլ՝ համր մարդեր որ կը տեսնէ ամենն ալ քահանայ կը ձեռնադրէ ի փառս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ : Այս ձեռնադրութիւններուն պատճառը հարցվելով կը պատասխանէ թէ՝ այս խեղճերն արդէն քառասուն օրէ ի վեր բան մը կերած չըլլալով՝ իրենց ապաշխարանքն քաշած էին և հետեւապէս իրաւունք ստացած էին քահանայ ձեռնադրվելու : Պատրիարքարանը կսպառնայ . Տիգրանեան կը ծիծաղի , բայց վերջապէս օր մը կը ձերբակալվի ծառի մը տակ եղ մը քահանա

ձեռնադրած ժամանակը : Սակայն անմիջապէս
թողլով նորընծայ եղն որուն փիլոն ալ տուած
էր , կաներեւութանայ . . . անտառներու մէջ :
Երբ ներսէս արքեպիսկոպոս Պատրիարքաւ
կան դահուն վրայ կը բարձրանայ՝ կը դրէ
վեհափառ կաթողիկոսին որ շնորհ ընէ և
Հրաշագործն իւր իշխանութեանը տակ առնէ :
վեհափառ կաթողիկոսն՝ որուն աւելի արժա-
նի էր Եօնի Կոնստանտինոպոլսի իւր քովը պա-
հել յայտնելով թէ ինք արդէն բաւական ու-
նի անոնցմէ : Տիգրանեան տեսնելով որ Ազգն
դժուարութիւն կը յարուցանէ իւր վրայ
փորձանք հրաւիրելու մասին՝ առանց հրաւէ-
րի կենէ դարձեալ Կ. Պօլիս կուգայ , ուր կը
գտնվի այժմ Սամաթիոյ Սուրբ Կարապետ
եկեղեցին քարոզչութեան պաշտօնով :

Այս է ահա Հրաշագործին կեանքը՝ ու-
րուն մէկ քառորդն անցած է ճանքորդու-
թեան մէջ , մէկ քառորդը բանտերու մէջ ,
մէկ քառորդը Կոնստանտինոպոլսի մէջ և միւս
քառորդն ալ ստակ հաւաքելու մէջ :

Շատ բաներ գրված և զրուցված են այս
անձին վրայ : Լրագիրները հրատարակած են
երբեմն որ իր փոքրաւորներէն մին , ընդհա-
նուր սովորութեան համեմատ , չըլազգեստ
հաղներու տեղ սխալմամբ Բաղնիք կը հաղ-
ներ : Շատերը պօռացին այն ատեն թէ այդ
փոքրաւորն իդական սեռէ էր . բայց ինքը
հերքեց այդ զրպարտութիւնն սա փաստերով

թէ հաղուստը յօդ մ'է . Բաղնիքը արական
դոյականներու վրայ կը դրվի իսկ չըլազգեստն
իդականներու վրայ . ուստի քանի որ իւր
փոքրաւորն Բաղնիք կը հաղնի , քերականու-
թեան կանոնին համեմատ արական է և ոչ ի-
դական . սակայն խմբագիրներն որ քերական-
նութիւնը շատ չեն յարգեր այս բացատրու-
թիւնը գոհացուցիչ չգտան :

Հրաշագործն գիտնական մ'է . սակայն
շատ խնդիրներու մէջ կը տարբերի դարուս
միւս գիտուններէն : Օգը չէ որ , կըսէ , չըր-
ջապատած է մեր բնական երկրագունտն ,
այլ խաբէութիւնն որ ,

Անոյ է , վասն զի հաշիւներու ամենա-
փոքր մասերու մէջ կրնայ մտնալ :

Տարածուի է , վասն զի պարագաներու
համեմատ իւր նախկին ծաւալէն աւելի մեծ
ծաւալ կրնայ ունենալ :

Թափանցի է , վասն զի շատ մը կրօնաւոր-
ներ անոր մէջէն կանցնին :

Անշնորհ է , վասն զի կրնայ ճնշվիլ Պատ-
րիարքարանէն բայց նորէն իւր առաջին ծա-
ւալը կառնէ :

Գիտնականութեան շնորհիւն է որ մինչև
այսօր այնչափ պաշտօն վարեց . և մօտերս
Պաղատաու առաջնորդ պիտի անուանվի այն
տեղի ազգայիններն առաջ տանելու համար :

Ոմանք կուզեն հաւտացնել թէ Հրաշա-
գործն , որուն ճակատէն վաթսուն հինգ շնիկ

աստղ անցած է, ազգն այնչափ տարիներ զբաղեցնելուն վրայ շատ զղջացած է և թէ որոշած է Գրիգորյան լլալ այն ամեն անձերու որոնք ազգին շահն ոտնակոխ ընել կուզեն :

Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան միջին հասակով, թուխ դէմքով և փոքր աչերով մարդ մ'է : Փողոցը դնացած ժամանակն այնպիսի ուշադրութեամբ կը նայի մարդուս երես, որ կտիպվիս ձեռքդ բաճկոնիդ տանելու՝ նայելու համար թէ ժամացոյցդ քովդ է : Եթէ իւր դէմքն կարելի ըլլայ կենդանի գոյներով նկարել՝ մեր առջեւը կունենանք պատկեր մը որ կարծես մեզի կըսէ . կը բարեհաճիք ձեր քսակն անուշութեամբ ինձի տալու, որպէս զի ձեզի քահանայ ձեռնադրեմ :

Իւր ամենէն նշանաւոր կարծիքներէն մին է բոլոր աշխարհականները կրօնաւոր ընել : Այս եղանակով, կըսէ, աշխարհականները հոգեւորապէս մխիթարվելու համար քահանաներու դիմելու հարկ չեն ունենար և իրենք զիրենք կը մխիթարեն : Այս համոզմամբ է որ 4000էն աւելի քահանայ ձեռնադրած է :

ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

1820 թուականին — Գրիստոսէ ետքը, Հասունեանէ առաջ — Աբբայեան վարդապետները Հայ եկեղեցին կուգային և իրարմէ բաժնըված եղբայրներուն մէջ սէր և միութիւն քարոզելով հերետիկոսութիւն կը տարածէին : Աբբայեաններուն այս ընթացքն, որ թէպէտ եւ համաձայն էր Գրիստոսի տեսական աւետարանին բայց տարածայն ըլլալով Սրբազան Պապին գործնական Աւետարանին՝ կատաղութիւնը հրաւիրեց Քոլէճեաններուն որոնք վատիկանու Աւետարանը կը գործածեն միշտ իբրեւ լաւագոյն դասագիրք . . . Ժողովրդեան մէջ երկպառակութիւն ձգելու : Ուստի Քոլէճեան կուսակիցներէն դադատացի մը Հայ կը ձեւանայ և կսկսի Կեսարացի կօչկակարներուն խանութները պտըտիլ ծոցն ունենալով Սրբազան Պապին մէկ պատկերը : — Բայց ոչ այն ծիծաղաշարժ պատկերներէն որոնք այսօր գրավաճառներու քով կը վաճառվին և Պապերը կը ներկայացնեն կամ սեղանի մը առջեւ նստած օգի խմելո կավմ պատի մը ծակէն

կին մը . . . խոստովանանք ընելով — : « Ինչո՞ւ անհոգ նստած էք , եղբայրներ , կը պուռայ անոնց , Պատրիարքը Լուսաւորիչն ուրացաւ և Պապն ընդունեց , տեսէք այս պատկերը , Լուսաւորչին կընմանի : Ա՛լ ասկէ ետքը սրբալոյս միւռն չկայ , մեր զաւակները կամ ձէթով պիտի օծվին կամ ձկան իւղով : Լուսլու ժամանակ չէ , ոտք ելէք ո՛վ կօչկակարներ , և պաշտպանեցէք Լուսաւորչին . . . կօչիկները : » Այս բեմաւսացութեան վրայ կօչկակարներն ուրիշ ընկերներ ալ կը գտնեն , հետեւեալ օրը Պատրիարքարան կիջնեն և ազգը տակնուվրայ կընեն : Խռովայոյդ գաղատացին որ ամեն տուններ կը մտնէր՝ գիշեր մը կը գըտնըլի տան մը մէջ ուր ներկայ էր նաեւ Շիշմանեանի մայրը : Հոն երբ կսկսի պատմել իւր ըրած մեծագործութիւնները , և ահա ձայն մը կը լսվի որ կըսէր. *« Դուք եղբայրներ , Պապն քու շուարած իրարու երես կը նային : Նորէն ձայն : Նորէն շուարում : Երրորդ անգամ լսելի կըլլայ ձայնն : Այս անգամ ուշադրութիւն ըրած ըլլալով՝ կը հասկնան որ ձայնը Շիշմանեանի մօրը նստած կողմէն կուգար և կը վճռեն թէ այդ տիկինը որովայնախօս է : Հարկ չէ կարծեմ հերքել այդ վճիռը . ամենքդ ալ գուշակեցիք արդէն որ տիկինը որովայնախօս չէր այլ Յովսէփ Շիշմանեանն էր որ ֆոլէճեաններուն ըրածները լսելով սաստիկ յուզված էր : Եւ ահա այն գիշերն աշխարհ կուգայ Յովսէփ*

Եօթն ամիս մօրն արդանդին մէջ մնալէն ետքը : Եթէ այս դէպքը չպատահէր՝ հաւանական էր որ տասնեւութ ամիսէն ծնէր , վասն զի ամեն զինքը ճանաչողները գիտեն արդէն թէ որչափ ծանր կը քայլէ . . . Իւր յօգուածներուն մէջ . կամ բնաւ չէր գար աշխարհ եթէ Հասունեանի մը աշխարհ եկած ըլլալն առաջուց գիտնար , վասն զի շատ անգամ յայտարարած է թէ՝ *Հասունեանի Գրեգորէ Կեղեկ Բարեկարգէր* :

Կարծես Հռովմայ եկեղեցին բարեկարգելու պաշտօնով ղրկված էր աշխարհ ինչպէս Պէյքըր բաշան Հայաստան ղրկվեցաւ Հայաստանի ֆիւրտերն ի կարգ հրաւիրելու համար . վասն զի լոյս տեսնելուն պէս սկսաւ հարուածել իւր կրօնքը : Մայրն երբ կը տեսնէր որ զաւակն այնչափ հակակրօթիւն կը մնուցանէր կրօնքին դէմ , օրհնեալ ջուրով *« Բարեկարգէր »* կեփէր և կը կերցունէր իրեն : Զուր ջանք : Երբոր 4 տարեկան եղաւ թաղին բոլոր տղայները ժողովելով անոնցմէ բանակ մը կազմեց Հռովմայ գահը տապալելու համար :

1835ին վենետիկի վանքը ղրկվեցաւ որ վարդապետ ըլլայ : Յովսէփ ձայն չհանեց և պէտք եղած ուսումն և գիտութիւնն առնելէն ետքը՝ յայտնեց թէ վարդապետութեան յարմարութիւն չունէր թէ աշխարհական մնալ հարկ էր իրեն որպէս զի գիւրաւ կարենար իւր եղբայրներն ազատել վատիկանու . . . փարաւոնէն :

1844ին Կ. Պօլիս Միջագիւղի Ս. Լուսաւոր-
չեան վարժարանին մէջ դասատու կարգվե-
ցաւ Հայերէն և Յրանսերէն լեզուներու : Այս
պաշտօնն առիթ տուաւ իրեն որ Պապերն ա-
մեն օր հարուածէ . . . աշակերտներու առ-
ջեւ : Վարժութեան համար ինք կը պատրաս-
տէր օրինակներ՝ որոց մէջ անպատճառ Պապ
մը պիտի ապտակվէր :

1846ին դեղագործութիւն սորվելու հա-
մար դեղագործի մը քով գնաց : Իւր մտքին
այն յատկութեամբն որով ամեն բան շուտ
կըմբռնէ , քիչ ժամանակի մէջ գործնականա-
պէս սորվեցաւ դեղագործութեան արհեստը :
Եւ որովհետեւ մեղք կը համարէր Գերապայ-
ծառ Հասունեանը հարուածելու համար ա-
ռիթ փախցունելը , գրգռիչ դեղերու աման-
ներուն վրայ Հասունեան կը գրէր : Կը պատ-
մըվի թէ օր մը բժիշկի մը մէկ դեղագիրը
կը պատրաստէ և հիւանդին կը յանձնէ դեղն
որ զօրաւոր լուծողական էր : Մարդը տուն
կերթայ , դեղը կը խմէ և արդիւնքին կսպա-
սէ : Չորս ժամ կանցին , դեղն իւր զօրու-
թիւնը չցցուներ : Վեց ժամ կը սահին , դեղն
անզօր է , կարծես Պատրիարքարաններէ Բ.
Դուռը զրկված ըլլալէ մ'է , բնաւ աղդեցու-
թիւն չըներ և վերջապէս մարդը կստիպվի
դեղարան երթալ և Շիշմանեանի հարցունել .

— Եղբայր , տուած դեղդ ի՞նչ էր :

— Դեղագորին մէջ գրվածն էր :

— Բնաւ աղդեցութիւն չըրաւ :

— Անկարելի է :

— Բժիշկն ըսած էր թէ այդ դեղը ու-
ժով էր . . .

— Այո՛ , լուծողական դեղերուն մէջ ա-
մենէն զօրաւորն է :

— Ինչո՞ւ չաղդեց ուրեմն :

— Ի՞նչ գիտնամ . . . Հասունեանի մատ
ըլլալու է այս գործին մէջը :

Մարդը ծիծաղելով կը մեկնի : Շիշմանեա-
նը քանի մը ամիս ետքը կիմանայ որ լուծո-
ղականի տեղ պնդեցուցիչ տուած էր որ Ան-
նըմանի դրութեամբ պէտք էր լուծումն տալ :
Վասն զի բժշկական երկու գրութիւններու
համեմատ մի և նոյն դեղը թէ քուն բերող է
և թէ քուն փախցնող . քնացողին քունը կը
փախցունէ . օրինակի համար եթէ մեր Ընդ-
հանուր ժողովին տրվի՝ իսկոյն կարթնայ . բը-
նաւ չքնացողին ալ քունը կը բերէ , կարծես
Աւետարեւր մ'է , այս աստիճան զարմանալի
յատկութիւններ ունին այս դեղերը : Բայց
մենք թողունք բժիշկներն իրարու գլուխ պա-
տառել և դառնանք մեր պատմութեանը :
Շիշմանեան քաջալերվելով այս գործած պիտա-
լէն՝ որուն համար պատիժ մը չկրեց , միտքը
դրաւ փարիզ երթալ և բժիշկ ըլլալ : Սակայն
մարդս մտքին մէջ բան մը դնելով ամեն ու-
ղածը չկրնար ընել , պէտք է գրպանին մէջ
ոսկի դնել : Շիշմանեան գրպան ունէր բայց

ոսկի չունէր և կը խորհէր թէ ի՞նչ հնարքով
կարելի էր հասնիլ առաջադրած նպատակին
Յանկարծ խորհուրդ մը յղացաւ . այն է փա-
րիզ Մուրաօեան վարժարանին մէջ դաս տալ
և բժշկական դպրոցին մէջ դաս առնել . . . ճիշդ
կրկնատոմարի դրութեամբ : 1848ին փարիզ
ուղեւորեցաւ և սկսաւ գործադրել ինչ որ
առաջադրած էր : Տուած դասերովը կապրէր
խսկ առած դասերովն օր մը ուրիշներն պիտի
ապրեցունէր :

Քանի մը տարուան մէջ մեծ յառաջադիւ-
մութիւն ըրաւ բժշկութեան մէջ. մանաւանդ
լղային ճիւղին մէջ այնչափ յառաջ գնաց որ-
չափ դաշին մեր . . . փոխառութիւնները :
Կատարեալ բժիշկ ըլլալէն ետքը դպրոցէն ե-
լաւ և , ինչպէս որ սովորութիւն է , Նիւ մը
գրեց որուն մէջ խօսեցաւ ազգային միութեան
վրայ : Վարժարանէն նոր ելած բժիշկի մը
բերնէն առաջին անգամ՝ ազգայն Դոմինիոն բա-
ռերը լավելուն պէս՝ շատերն զարմանքով ի-
րարու հարցնել սկսան թէ՝ առողջարանու-
թեան հետ ինչ վերաբերութիւն ունի ազ-
գային միութիւնը , սակայն վերջէն համազ-
վեցան թէ ազգերն ալ ապրելու համար միու-
թեան դէղի պէտք ունին :

Վկայականը ծոցը դնելուն պէս ելաւ Պօլիս ելաւ 1853 ին : Ոստիկանութեան բժիշկ եղաւ : Այն օր մարդասպաններուն դամբաւ ձեռնաւոր կերթար և անշուշտ քանի մը

մարդ ալ ինքը կապաններ . . . որովհետեւ
ամեն հիւանդ չբժշկվիր . և ինչո՞ւ չսպաննե-
քանի որ վկայական ունի : Մեր ազգայիններն
որ ամեն օր լրագիրներու մէջ կը կարդային
մարդասպան քիւրտերու ըրած սպանութիւն-
ներն՝ կըսէին իրենց մտքէն , « Բաղդադի
Շիւանէանի պէ՛տ Քիւրտն է քեզ : Բայց Շիւան-
եան որ պատմագէտ , գրագէտ և ատենա-
բան էր , բնաւ չէր փափաքեր բժշկական աս-
պարէզին մէջ փայլիլ . ինքը միայն իրարմէ
բաժնըլած եղբայրներն ինչ կերպով միայնե-
լու վրայ կը խորհէր : Արդէն 1851ին նամակ
մը գրելով Վ. Ղեւոնդ վարդապետ Յովնան-
եանցին յայտնած էր այս բաժանումը վեր-
ցնելու համար իր կարծիքներն՝ զորս բառ առ
բառ կը տառադրենք հոս .

« Նախ ազգին մեծ մասը պղտիկ մասին
հետեւեցնել այսինքն բոլոր Հայ ազգը Պապա-
կան ընել .

Երկրորդ՝ ազգին պզտիկ մասը մեծ մասին հետեւեցնել. այսինքն բոլոր Հայ ազգը Եփթածնայ կաթողիկոսին հնազանդեցնել: »

Այս երկու ճանրաները ցոյց տալէն ետքը ազգին մեծ մասը պզտիկին հետեւցնելու համար անկարելիութիւն կը տեսնէր . վասն զի , կ'ըսէր , ազգին մեծ մասը ինքնիրեն մնալով ազգ մը կրնայ ձեւացնել , երբ պզտիկ մասը աննշան և անանուն ժողովուրդ մը կրնայ մնալ և ոչ տապանագրի արժանի : Այս տողերէն

կ'ուզէր հասկցնել Շիշմանեան որ եթէ ազգին պղտիկ մասը մեծ մասն ըլլար՝ առաջին ճանքան գործադրելի պիտի առաջարկէր, այսինքն բոլոր Հայ ազգը տանիլ յանձնել Հռովմայ աթոռին և դժբախտ Բաժանման պարտաւ շնչելու համար, ամբողջ Հայ ազգը վերցնել աշխարհէն . . . ազգը միացնելու համար: Եւ որովհետեւ այս տեսակ միութիւնը չատերու ճաշակին դէմ էր՝ թող տուաւ առաջին ճանքան և փափաքեցաւ որ պղտիկ մասը առնէ, վրան քիչ մը սոսինձ քսէ և բարակ թելով մը մեծ մասին փակցունէ, ինչպէս կը փակցունեն Հրեաները կոտորված հոգէ ամանները: Կը վըռնտէր ժամանակն և անոր պաշտօնն իր վըրայ առնել կուզէր, և երբ կրիայ մնալ հարկ էր իրեն՝ նապաստակի պէս կը վաղէր: Կը կարծէր թէ համոզումներն մարդերու պէս են և թէ քիչ մը նեղվելուն պէս անմիջապէս կրնան ամենը մէկէն մէկ կրօնքէ ուրիշ կրօնք մը դադրականութիւն բնել ինչպէս կրնեն մարդեր մէկ քաղաքէն միւսը, մինչդեռ ամեն օր կը տեսնենք որ կաթիլ մը օղի չենք կրնար խմցունել այն մարդուն որ +ծնւ+էն ճաթելու մօտ է և այնպէս համոզված է թէ +ծնւ+ով կրնայ . . . արքայութիւն երթալ: Ազգային միութեան համար ունեցած անյաղթ սէրն էր որ ասանկ կարծիքներու մէջ կառնէր կը նետէր զինքը և համարձակութիւն կուտար իրեն չափ անունը տալ թղլեանի որ հակասութեան

մէջ գտնված ըլլալն լրագիրներու մէջ հրատարակելէն ետքը կուգար Հայ Պատրիարքարանի իրաւասութեանը ներքեւ կը մտնէր: Մինչեւ մօտ ատեններս կը հաւատար որ Հռովմայ դահլը, որ Բողոքականութիւնը ծնած է, Շիշմանեանին ատենաբանութիւններն նկատողութեան առնելով պիտի հաճի տիեզերական ժողով գումարել և բարեփոխել իւր եկեղեցին՝ չկորուսնելու համար ափ մը ժողովուրդորուն անունը վատիկանու մթերատետրին մէջ անգամ նշանակված չէ: Որչափ ատեն որ բախտը ժպտեցաւ և Հասունեանի վրայ յաղթանակ տարաւ, բոլոր յաղթութիւններն իւր կարծիքներուն առգրեց. իսկ երբ բախտը քիչ մը ծամածռեց երեսն՝ ինքն ալ ստիպեցաւ հրաժարական տալ իր առժամանակեայ կարծիքներուն — վասն զի վերջէն հասկցվեցաւ որ մշտնջենաւոր կարծիքներ ալ ունի — և ազգութիւնը շահելու համար բռնեց այն ճանքան զոր թղլեանը բացած էր վերջին տարիներս, և զգացուց իր ընկերներուն որ պաշարումէն փախչիլը վատութիւն չէ:

1874 ին Միջագիւղի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն վարժարանին մէջ տնօրէնութեան պաշտօն ստանձնեց զոր կանոնաւոր կերպով շարունակեց քանի մը տարիներ: Չափազանց ճամարտախօս ըլլալուն պատճառաւ երբեմն կը վիրաւորէր աշակերտները: Աշակերտին մէջ կը օր մը խելօք նստած չըլլալուն համար

վարժարանէն արտաքսեց և անոր հօրն ալ նամակ մը գրեց գրեթէ այս խմաստով .

« . . . աղա , դուք մարդ չըլլալու համար երգում ըրած էք . մեր վարժարանը յիմարանոց կարծեցիք հէ . . . ձեր զաւակը խենդին մէկն է , և կարծեմ թէ դուք աւելի խենդ ըլլալու էք որ ձեր տղան չէք կրցած քիչ մը կրթել : Այս օրէ սկսելով վարժարանիս դռները դոց են ձեր տղուն համար , ուստի կը խնդրեմ որ զայն նորէն ղրկելու անկրթութիւնը չունենաք . հասկցա՞ք :

Ընդունեցէք , կաղաչեմ , խորին յարգանացս հաւաստիքն որով մնամ ձեր խոնարհ ծառայ եւ : »

Նամակն կստորագրէ և ուսումնապետին կը յանձնէ որ տնտեսին հետ ղրկէ : Ուսումնապետը քովը կը պահէ նամակը : Հետեւեալ երեկոյ Շիշմանեան կուգայ և կը հարցունէ ուսումնապետին .

— Նամակը ղրկեցիր :

— Ոչ , կը պատասխանէ ուսումնապետն :

— Շատ խոհեմութեամբ վարված ես , վասն զի գրելէս ետքը ես ալ գղջացի , թէպէտ և վիրաւորիչ խօսք մը չեմ ըսած մէջը , այնպէս չէ :

— Այո . . .

— Մնաք բարով :

— Երթաք բարով :

Վարժարանի անօրէնութիւնն ըրած ժա-

մանակն ալ իւր ժամերուն մեծ մասը Հասունեան խնդրոյն կը զոհէր . Հակահասունեաներու հրամանատարն ըլլալով ամեն բան ինքը կը կարգադրէր և գլուխը քերելու ժամանակ չէր գտներ : Շատ անգամներ հիւանդները տունը կ'երթային և սպասաւորէն հետեւեալ պատասխանը կ'առնէին .

— Բժիշկը հոս է , բայց հիւանդ չկրնար ընդունիլ այսօր , վասն զի բէկերու զէմ յօգուած շինելու զբաղած է :

Ետ կը դառնային հիւանդներն և իրարու կ'ըսէին .

— Մինչեւ որ Հռովմայ եկեղեցին չբարեկարգվի այս մարդը հիւանդ նայելիք չունի :

Կը պատմըվի թէ օր մը Հակահասունեան բժիշկի մը հետ խորհրդակցութեան կը հրաւիրվի հիւանդի մը տունը : Հիւանդը քննելէն ետքը իւր ընկերին հետ ուրիշ սենեակ մը կը մտնէ տրվելիք դեղին վրայ խորհրդակցելու համար . նախ Շիշմանեան խօսք կ'առնէ .

— Նստէ նայինք :

— Շնորհակալ եմ :

— Ի՞նչ կարծիք ունիք :

— Նախ և առաջ հրամանքնիդ ըսէք :

— Ես կաւ ձեռք թէ ալ չյաջողիր բէկերու :

— Ես ալ այն կարծիքն ունիմ , բայց չեմ կարծեր որ . . .

Տան Տիկինը ներս կը մտնէ .

— Դեղադիրը գրեցիք :

— Հանգիստ եղէք , Տիկին , անոր վրայ կը խորհրդակցինք , կը պատասխանէ Շիշմանեան :

Տան Տիկինը դուրս կ'ենէ :

— Սիկայն ինչ որ ալ ըլլայ կ'ըսէ միւս բժիշկը , պարտաւոր ենք Հասունեանի դէմ մինչեւ վերջը մաքառիլ :

— Այո , մինչեւ որ ամբողջ ժողովուրդը հասկնայ անոր բռնած ընթացքը :

— Սիկար մը կը շինէք :

— Շնորհակալ եմ չեմ գործածեր կերակուրի վրայ :

— Ճաշ ըրած էք :

— Այո , աղուոր ~~պէտք~~ մը կերայ . . .

Հիւանդին եղբայրը սենեակին դուռը զարնելով ներս կուգայ .

— Դեղադիրը կուտա՞ք , գլխուն ցաւը նորէն բռնեց , կը չարչարվի . . . կ'աղաչեմ :

— Հիմայ , հիմայ , կը պատասխանեն երկու ընկերները :

— Այո տեղ չպիտի կրնանք խօսիլ , դեղադիր մը տանք ու երթանք : Մատիտն և թուղթը հանեցէք Տէր բժիշկ , կ'ըսէ Շիշմանեան :

— Դուք գրեցէք , քանի որ հիւանդը ձերն է :

— Վնաս չունի . գրեցէք հրամանքնիդ :

— Ինձի չվայելը :

— Կաղաչեմ :

— Ոտքդ պագնեմ :

— Չեմ ընդունիր :

— Կը բարկանամ :

— Անկարելի է :

Հիւանդին հայրը կը ներկայանայ .

— Քիչ մը շուտ ըրէք , կաղաչեմ , ցաւէն պիտի մեռնի :

— Հիմայ , հիմայ , կը կրկնեն երկու բարեկամները :

— Տղայութիւն մի ըներ , գրէ որ երթանք ուրիշ տեղ մը խօսինք :

Վերջապէս ընկերը կը հաւանի դեղադիրը տալու և երկուքը մէկէն դուրս կեննեն նորէն սկսելով Հասունեանի վրայ շարունակել իրենց խօսակցութիւնը :

Շիշմանեան զգալով որ ազգային միութեան խնդիրը շատ գրաւած է իր միտքը , կորոշէ Պօլիսէն քիչ մը հեռանալ և հանգիստ ընել : 1876 ին Կիպրոս կը մեկնի , ուր տարի ու կէս մնալէն վերջը Պօլիս կը դառնայ , ուսկից Տփղիս կուղեւորի . նորէն Պօլիս կը դառնայ , ուր քանի մը շաբաթ մնալէն ետքը դարձեալ ճանբայ կենէ երթալու համար Տփղիս ուր կը գտնուի հիմայ :

Իբրեւ պատմագէտ մեծ համբաւ կը վայելէ և որուն իրաւամբ արժանի է : Միայն թէ պատմութեան կը դիմէ երբեմն այնպիսի խնդիրներու մէջ ուր պէտք էր թուաբանու-

Թեան դուռն ալ առնել: Երբ ջրավաճառն խաբէ զինք և յստակ ու մաքուր ջուրի տեղ պղտոր ջուր տայ, Շիշմանեան իսկոյն Պատմութիւնը ձեռք առնելով՝ գաւաթ մը ջուրի համար ջրհեղեղին պատմութիւնն ընել կսկսի համողելու համար ջրավաճառը թէ՛ նոյ նա հապետին օրով ալ ջրավաճառներուն այսպէս վարվելուն համար Աստուած ջուրին մէջ խրդդեց զիրենք, թէ եթէ չարունակեն ասանկ պղտոր ջուր ծախել անկարելի կըլլայ ազգային միութիւնը, թէ պղտոր ջուր ծախելը Հասունեանի հացին եղ քսել է:

Ոչ նուազ նշանաւոր հանդիսացած է իւր ատենաբանութիւններովն զորս արտասանած է Միջագիւղի լսարանին մէջ: Ամեն անգամ որ ատենաբանութիւնը լմնցնէր՝ լսարանին սպասաւորը օթեակներուն դռները կը բանար և կարթնցնէր անոնց մէջ գտնուող ունկընդիրներն իմացնելով թէ ատենաբանութիւնն վերջացած է, թէ ազատ են իրենց տուններն երթալու և անկողին մտնելով հանգիստ քնանալու: Ունկընդիրներուն քնանալուն պատճառն այն էր որ Շիշմանեան էֆէնտին լսկոնական ոճին վարժեցնել կը փափաքէին:

Ազգային թերթերու մէջ ալ երեւցած է և կ'երևի երբեմն բուն և երբեմն կեղծ ստորագրութեամբ: Լրագիրներն երկար տարիներէ ի վեր մէյմէկ պարահանդէսներ դար-

ձած են: Հոն դիմակով ալ կ'ընդունվին առանց դիմակի ալ: Իսկ ես, կը զարմանամ թէ ճշմարտութիւն խօսելու համար ինչու ամբնայ մարդ և երեսը դիմակ անցունելու հարկադրվի: Թէ հրապարակի թէ լսարաններու և թէ վէպերու մէջ Շիշմանեան էֆէնտին աշխատած է և կ'աշխատի երիտասարդներու սրտին մէջ հայրենասիրութիւն արծարծել, ուստի իւր խօսքերն միշտ սիրով մտիկ ըլլովելու արժանի են:

Շիշմանեան էֆէնտին որչափ ալ ծեր կարծէ ինքզինքը՝ դեռ երիտասարդ է իւր զգացումներով, երիտասարդի պէս կրակոտ և երբ կէտի մը վրայ պնդէ՝ քար կը կտրի, բնաւ չկախուղնար և վայրկեան մը իրաւունք կուտայ մեզի հաւատալ Տեւկալիոնեան ջրհեղեղէն ետքը մարդերու քարերէ կազմակերպվելուն: Ծերի հետ ծեր կըլլայ, տղայի հետ տղայ և կնոջ հետ կին: Զուարճախօս է, ընկերութիւններու մէջ կախորժի կատակներ ընել, իսկ երբ մէկն իր մէկ արարքն հրապարակաւ հեղնէ՝ կրակ կը կտրի:

Քանի մը տարիներէ ի վեր Շիշմանեան էֆէնտին գլուխն իւր արտաքին կարծիքը փոխած է. ֆէֆի տեղ գլխարկ կը դնէ: Ասկից հետեւցնելու չէ թէ Կեֆէր փոխած չէ, քանի որ Իշմիածնայ գիրկը կը գտնուի այսօր: Մազերն ուսերուն վրայ կը ծածանին և բարերարի մը կ'սպասեն որ սանտրովին: Մտաւո-

րական աշխատութիւններն ստիպած են զին-
քը գլուխը ծռելու, որով միշտ գետինը կը
նայի և բարձր նիւթերու վրայ կը խորհի :
Գրեթէ միշտ ի ձեռին ունի հովանոց մը՝ զոր
անձրեւի ատեն չքանար որպէս զի չթրջվի հո-
վանոցը . արեւուն ալ չքանար, բայց երբ գի-
շեր ատեն լապտերով դուրս ելնէ՝ կը բանայ
հովանոցն որպէս զի լապտերին լոյսն արդ իլէ
որ վեր չեկնէ : Թեւին տակը միշտ ունի լրա-
գիրներ, թուղթեր և գիրքեր զորս այնչափ
տարիներէ ի վեր կը կարդայ և չկրնար լմն-
ցընել :

Շիշմանեան էֆէնտին միջին հասակով,
ոչ ճերմակ և ոչ թուխ դէմքով մարդ մ'է :
Ձայնը հաստ է, եթէ օքեւոյի թատրոնի մը
մէջ աւուրի դեր կատարէր՝ հինգ հազար Փրօ
ամսական կառնէր : Այնպիսի դէմք մը ունի
որ կարծես փռնգտալ կուզէ և չկրնար :

ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Կարապետ Յ. փանոսեան, Խմբագիր — Տը-
նօրէն Մանգումէի Էֆ. քեար Է-էֆէնդ լրագրոյ,
Տէր — Տնօրէն Ագապեան Կէնդէն-Քէ Վարժարա-
նի, ծնած է Կեսարիա 1836 թուականին : Իւր
անհամբեր և նեղ սիրտ բնաւորութիւնը դիտ-
ցողները կրնան դուշակել թէ՛ ինն ամսուան
մէջ որչափ չարչարած է իւր մայրը, արդեօք
քանի քանի անգամներ փախչել փորձած է :
Եւ արդարեւ ինն ամիս արգանդի մէջ բան-
տարկվիլը մեծ ժամովաճառութիւն էր փա-
նոսեանի համար որ ինը ժամուան մէջ ինը հա-
րիւր փոխառութիւն և ինը հազար հայհոյու-
թիւն կրնայ ընել : Ուստի բնաւ թերեհաւա-
տութիւն ընելու չէք երբ ըսեմ ձեզ թէ փա-
նոսեան մօրն արգանդին մէջ սկսաւ խորհրդա-
ծել թէ ինչ հնարքով կարելի է որ մարդ մը
մօրն արգանդին չհանդիպելով ուղղակի աշ-
խարհ գայ : Ասոր վրայ կը խորհէր և պատ-
րաստված էր յօդուած մ'ալ գրել երբ ման-
կաբարձն իրեն իմացուց պայմանաժամին լը-
րանալը :

Փանոսեան աշխարհ դպրուն պէս աչերը բացաւ և պօռաց . ինչ լույս որ Բաբելոնի Գլխէն Բաբելոն : Բաբելոնի Գլխէն Բաբելոն և աղաւթութեան ջերմ սիրահար ցոյց տուաւ ինքզինքն՝ ոտներն ու ձեռներն միշտ դուրս հանելով խանձարուրէն : Դպրոցասէր ըլլալն ալ հասկցուց իւր մանկական հասակին մէջ : Հաղիւ չորս տարեկան կար , խաղի թուղթերէն դպրոցներ կը շինէր , դրացիներու տղայներէն դրամ , կարասիք և այլն կը ժողովէր ինպատիւ իւր շինած վարժարաններուն և գրպանը կը նետէր : Հայրն ու մայրը նկատելով որ իրենց զաւակն փառաւոր ապագայ մը կը խոստանայ — թէպէտեւ վերջէն հասկցվեցաւ որ շատ հաւատք ընծայելու չէ անոր խոստումներուն — կորուշէն Կ. Պօլիս զրկել զինքն որպէս զի երթայ հոն դաստիարակութիւն առնէ :

1846 ին Վոսփորէն ներս մտաւ Փանոսեան : Այս թուականին՝ մէկ օրուան մէջ բաբելոնի վարժարան մը գտնելը խիստ դժուար ըլլալով՝ նախնական ուսմունքն առնելու համար զրկվեցաւ խառնուրդ հացագործի մը խանութը : Հոն սկսաւ քարոզել հաց առնելու համար խանութն եկող գործաւորներուն և արհեստաւորներուն որ իրենց գործերը թողուն և մարմնամարդութեան պարապին եթէ կուզեն ազգին ծառայութիւն մատուցանել : Իր քովն աշխատող գործաւորները կը խրատէր դաշնակ և պարսորվիլ : Իւր քարոզներն և խրատներն ար-

դիւնք մը չունեցան , և երբ օր մը առաջարկեց տիրոջն որ խանութը փլցունեն և դպրոց շինեն՝ տէրը բարկացաւ և պաշտօնն առաւ վրայէն :

Փանի մը ժամանակ պարապ մնալէն ետքը 1851 ին Պօլսոյ երկրագործական վարժարանն ընդունվեցաւ բարերարի մը միջամտութեամբ : Այս ճիւղին մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ : Փորձ մը ընելու համար օր մը հին կոշիկները տանը պարտէզին մէկ անկիւնը տնկեց , առտու երեկոյ ջուր տալ սկսաւ , բայց երբ տեսաւ որ կոշիկները չեն բուսնիր՝ անիծեց հողն և բուսաբանութիւնը և ազգը մարդընելու համար պաշտօն մը փնտռելու ետեւէ եղաւ :

1859 ին խմբագրութեան ասպարէզը նետվեցաւ Մեհապէի Էրէնյան անուն լրագիրը հրատարակել սկսելով : Ամիրան ու արհեստաւորն , Կաթողիկոսն ու փոքրաւորն , հարուստն և աղքատն ամենը բաժանորդ էր այս լրագրին յարձակումներուն , որոնք արդարացի ըլլալով լաւ ընդունելութիւն կը գտնէին ժողովուրդէն որ մինչեւ այն ատեն կը կարծէր թէ ամիրայի մը թաշկինակին դէմ խօսիլը երկնից դէմ ապստամբիլ էր : Այն ատենները Գերագոյն ժողովոյ մէջ անիրաւութիւնն ճշմարտութեան ներկայացուցիչն էր . բռնութիւնը գաւազան ի ձեռին կը նախագահէր . արդարութեան աթոռին վրայ ամիրաներու կամքը բազ-

մած էր : իրաւունքը ֆալստ կանուանվէր և փանոսեան իբրեւ մունետիկ փողոցներու մէջ կը պօռար :

« Հայեր , երէկ հազար տարեկան ճշմարտութիւն մը կորսկեցաւ Պատրիարքարանի մէջ :

Ճողովաբոյն այս կեոարացիին ընթացքին հաւնելով կը քաջալերէր զայն որուն խմբագրատունն էր այն ատեն վէդիր խանին մէջի սրճարանը , աթոռն էր տուրակի մէջ լեցված հարիւր տրամ խոտ , գրասեղանն էր սրճարանապետին դրան քով դրված սնտուկը և թաշկինակն էր իւր հագուստին թեւը : Ընթերցասիրութեան նոր վարժվող ժողովրդեան մը քաջալերութիւնն այս աստիճանին մէջ կը պահէին զինքը և հարուստներն որք տաղանդին , ինչպէս կըսէ Յոբնաղ , գովեստներէն ուրիշ բան չեն տար , միայն կը ծափահարէին փանոսեանը : 1853 ին երբ Զէյթունի կոտորածն սկսաւ , փանոսեան քաջ ախոյեան հանդիսացաւ այս խնդրոյն մէջ որ պատճառ եղաւ իւր լրագրին խափանման և իրեն բանտարկութեանը :

Խափանուած , բանտարկութիւն բնաւ նշանակութիւն չունէին իւր առջեւ , մանաւանդ բանտն որ իրեն համար առանց վարձու սենեակի մը մէջ նստիլ էր : Բանտէն ելնելուն պէս թափառակոն Հրէային տաճկերէն թարգմանութեանը ձեռնարկեց : Այս աննման վէպին թարգմանութեամբը մէկ կողմէն նախապաշարունակները կ'սպաննէր , միւս կողմէն տաճ-

կերէն լեզուին ջարդ կուտար և ամեն օր սիրտը կը գողար որ չըլլայ թէ Էօփէն Սիւ ելնէ դատ բանայ իրեն դէմ : Այս ահուդողի մէջ անհրնար ըլլալով թարգմանութեան շարունակութիւնը կ'ստատ թողուց զայն թէպէտ և բաժանորդներէն ամբողջ բաժանորդագլխներն առաւ :

1866ին յաջողեցաւ արտօնութիւն առնել Մուշեղ Էփեմ անուն լրագրի մը որուն հրատարակութիւնը մինչեւ այսօր կը շարունակէ : Այս լրագրին մէջ սկսաւ շարել իւր կարծիքները մարդերու հասկնալի կերպով . իսկ երբ 1869ին Ագապեան վարժարանը բացաւ և անոր դէմ դիտողութիւններ տեղի ունեցան , սկսաւ էջերուն խօսիլ : Առաջ իւր յօդուածներուն գլուխը Հայ'ը , Հայ'ը , կը դրժածէր , վերջէն սկսաւ առաւել'ը , էջ'ը դնել : Ագապեան վարժարանի կուուոյն մէջ այնպիսի անդուռն բերանով յարձակեցաւ իւր մէկ պաշտօնակցին վրայ որ ստիպվեցաւ դատի հրաւիրվիլ 1872ին : Այս դատն այնքան հետաքրքրութիւն չարժեց որ Մուսա Պարնասի գաղաթէն իջնալով ներշնչեց ինձի և ես երգեցիլ այն դատը :

Ինչո՞ւ չերգեմ նաեւ այսօր այն պատերազմն դիւցաղներու որք , սաղի փետուրի զինված , վեց ամիս իրարու դէմ կատաղաբար պատերազմեցան և դաշտի վրայ հաղաբաւոր ընթերցողներ վիրաւորելէն ետքը արիւնով ներկեցին համեստ դէմքերը : Ըսէ՛

ինձ , ո՞վ Մուսա , ինչպէս եղաւ որ Օրագիր
«հրէ-դ» բառին վրայ սրտամտելով ասպարէզ
կարգաց Մանգումէին : Շուտ ըրէ՛ , եկո՛ւր և
օգնէ՛ ինձ որ այս վեցամսեայ պատերազմն
արձակ երգով մը կարող ըլլամ երգել :

Այն ինչ վարդամասն Արշալոյս արեգա-
կան դռները բանալու համար դարբին փըն-
տըռելու իջած էր Հեփեոտոսի բնակարանը ,
Օրագիր յանկարծ արթնցաւ և օր հա-
նայ գոչեց այնպիսի սրտառուչ ձայնով ուսկից
չարժեցաւ մահճակալը : Քանի մը վայրկեան
ձեռն ի ծնօտ խորհելէն ետքը դիմեց ղէնքե-
րուն , առաւ զանոնք և գրպանին մէջ դնելով
արիաբար հեծաւ իւր կոշիկներուն վրայ և
սկսաւ յառաջանալ դէպ ի հոն ուր պիտի
սպաննէր թշնամին :

Միւս կողմէն Մանգումէն հապճեպով հազ-
վեցաւ իւր պատերազմական հագուստները ,
զգեցաւ զրահն ուսկից արեւուն ճառագայթ-
ները չեն կրնար թափանցնիլ , առաւ իւր ղէն-
քերն որ կը բաղկանային «առաւ , ել , լերք , հ-
րէ-դ» , «հա-դ» բառերէ և հետեւեալ ատենա-
բանութիւնն ըրաւ . դողացէ՛ք ոմներուս տակ
ո՞վ գուլպաներս : Այս ատենաբանութենէն
ետքը վերջին ողջոյնը տուաւ իւր սենեակին
այնպիսի սրտաճմիկ խօսքերով որ լալ սկսան
բարձերն ու բաղմոցները : Վերջին ողջոյնը տա-
լէն ետքը մտրակեց իւր կոշիկները և պատ-
րաստվեցաւ իւր ոտիսին դէմն ելնելու : Հա-

սաւ վերջապէս այն ժամն որ դէմ առ դէմ
պիտի բերէր այս երկու ըմբիշներն որ իրարու
երես տեսնել չէին ուզեր . . . սոսկալի վայր-
կեան . . . մուկ մը ասոնց մէջտեղէն անցաւ .
երկու դիւցազները զարհուրեցան բայց քա-
ջութեամբ ետ ետ քաշվեցան : — Յառաջ
մօտեցիր , գոչեց Մանգումէն , երկու քայլ
առնելով դէպ ի ետ : Այս հրաւերին վրայ Օ-
րագիր անդգուշութեամբ Մանգումէին ոտքին
վրայ կոխեց . — այ թշուառական , առանկ
կատակ կըլլայ , պօռաց Մանգումէն . Օրագ-
րին վրայ յարձակեցաւ , քաշեց մէջքէն դօ-
տին և անանկ հարուած մը տուաւ «հրէ-դ»-ով
որ վիրաւորեց Օրագրին . . . ականջը : Օրա-
գիր իւր ուժն ժողովելով Մանգումէին գլխուն
իջեցուց Տրամաբանութեան ասեղ ղէնքը :
Ամպակուտակն Հայր Արամազդ երկնքին
բարձրէն սարսափով կը դիտէր այս արիւնալի
պատերազմը : Աստուածներէն ոմանք միջա-
մտել կ'ուզէին , ոմանք չէզոքութիւնը նախա-
մեծար կը համարէին , ոմանք զրահաւոր զըր-
կել կ'որոշէին , ոմանք փոխատուութիւնը դադ-
րեցունել կը փափաքէին . վերջապէս տարա-
ձայնութիւնն այնքան սկսաւ շփոթել աստ-
ուածներն որ աստուածներու Հայրն շանթ
ի ձեռին ոտք ելաւ և այսպէս խօսեցաւ . « Ան-
մահ մը չկրնար անխտիր մնալ մահկանացու-
ներուն այս խեղճ վիճակին . ուստի առանց
ձեզմէ խորհուրդ հարցնելու , որոշեցի Առա-

քինութիւնը զրկել որ երթայ հաշտեցունէ զա-
նոնք : Բայց որպէս զի Առաքինութիւնը կա-
րենայ իւր պաշտօնն կատարել հարկ է որ կրն-
ան կերպարանքով երեւի անոնց . որովհետեւ
կինները իրենց փափուկ խօսքերովն կարող են
քարէ սիրտերն անգամ կակուղցնել : » Աստ-
ուածներն թող տուին որ Արամազդ իւր պա-
տասխանատուութեանը ներքեւ գործէ : Ուս-
տի Առաքինութիւնն յանձն առաւ այս պաշ-
տօնն և իսկոյն գեղեցիկ աղջկան մը կերպա-
րանափոխվելով, ժպտով մը վար իջաւ և
կանգնեցաւ մեր գիւցաղներուն մէջտեղն ու-
րոնց մին Բաւաշը կապելու զբաղած էր և
միւսը ֆէն կը մաքրէր : — Ո՛վ գիւցաղներ ,
գոչեց Առաքինութիւնը , կը ճանաչէք զիս . —
Ամենեւին , չեմ ճանաչեր զքեզ , պատասխա-
նեց Մանգումէն — Բնաւ երբէք , այդ անու-
նով բաժանորդ չունիմ , ըսաւ Օրագիր . — Նե-
րեցէք , մեր կեանքին մէջ բնաւ տեսած չու-
նինք , պատասխանեցին երկուքը միաբերան .
— Առաքինութիւն է անունս , ըսաւ . — Կար-
գըված էք Օրիորդ , հարցուց Օրագիր որ կը
պնդէր թէ փանոսեան իրաւունք չունէր վար-
ժարանը պառկելու քանի որ ամուրի էր .
— Մարմնամարդութիւն գիտէք , հարցուց
Մանգումէն որ , արմնամարդութենէն դուրս
ամեն բան իբրեւ անօգուտ կը նկատէր : Այս
հարցումներուն վրայ առաքինութիւնը ժպ-
տեցաւ և կոտրովելով Մանգումէին գերկը

նետվեցաւ . վերջը երկուքը մէկէն գրկելով
կնքել տուաւ պարտաւոր հաշտութիւն մը որ կէս
ժամէն աւելի չտեւեց : Այս վայրկեանական հաշ-
տութենէն ետքը Առաքինութիւնը թուաւ ա-
սոնց վրայէն : Երկու բարեկամներն քանի մը
վայրկեան ապշած իրարու երես նայելէն ետքը
բաժնըվեցան իրարմէ իւրաքանչիւրն հետը
տանելով մէյմէկ պարտաւոր հաշտութիւն : Արեւն
որ ինչան տրտմութեան ապարանքէն դուրս
չէր ելած , այս հաշտութեան վրայ իւր դէմքը
ցոյց տուաւ և իւր լուսափիւռ ճառագայթ-
ները տարածելով սկսաւ չորցնել երկու գիւ-
ցաղներու վարտիքներն որ թրջված էին . .
քրտինքով :

Այս կերպով վերջացաւ ահա այն պարտա-
ւոր հաշտութիւնն որ վերջէն Սամաթիոյ մէջ այն-
քան յուզում պատճառեց :

Փանոսեան այս պատուաւոր հաշտութեան
վրայ չփոխեց լեզուն և ամեն անգամ որ ժո-
ղովրդեան խօսելու կենէր միշտ անօթի , պա-
խօս , խաբէքայ ածականներէ կառաջնորդվէր :
Վարժարաններու վրայ գրած յօդուածներէն
աւելի ազդեցութիւն ըրաւ այն յօդուածն որ
ճեմիչներու նուիրված էր : Յիշեալ յօդուա-
ծով , որուն վերնագիրն էր Գնչէն լաւագոյն , ոչ
միայն ազդային այլ միջադէպին ճեմիչներու
նկարագրութիւնն ընելով անոնց բարեկար-
գութեանը վրայ կը պնդէր , բայց Մալթայէն
Պէշիքա բերելու համար զրահաւոր չունենա-

լով իւր առաջարկութիւնն անընդունելի կը մնար : Ազգի մը յառաջագիմութիւնը, կըսէր, ոչ թէ անոր լրագիրներէն այլ ճեմիչներէն կը ճանչցվի . և իբրև փաստ փարիզու ճեմիչները կը ներկայացնէր իւր ընթերցողներուն այնպիսի գեղեցիկ գոյներով որ մերիմներուն արժանապատուութիւնը կը վիրաւորէր : Փանոսեան ամեն բանի մէջ միշտ առաջնութեան փափաքելով՝ շատ անգամ սխալ քայլեր առած է, և իւր սխալն զդալէն ետքը շարունակած է զայն թերեւս կարծելով թէ մարդս եթէ յարատեւէ իւր սխալին մէջ այդ սխալն ուղիղի կը կերպարանափոխվի : Սոսկալի յամառ մ'է իւր սխալին մէջ : Հին իմաստասէրներէն մէկուն հարցվեցաւ օր մը թէ ինչ պէտք է մէկն գինեմուլութենէ կտրելու համար . գինով մը դրէք առջին, պատասխանեց իմաստասէրն, որ ուշի ուշով քննէ զայն : Մենք ալ խրատ կուտանք յամառ զաւակ ունեցող հայրերուն որ գոնէ անգամ մը փանոսեանը ներկայացնեն իրենց զաւակներուն : Այս յամառութեամբ է որ երկու տարիէ ի վեր վայրկեան մը չկորսնցներ դէմ խօսելու այն ամեն որոշումներուն զորս Պատրիարքարանը կընէ ի դարման իւր ժողովրդեան վէրքերուն : Չը խղճար նաև վիրաւորելու այն աղնիւ երիտասարդութիւնն որ Հայաստանի մէջ ձրի ուսում ծաւալելու համար անձնանուիրաբար կաշխատի փոխանակ անոր թերութիւնները ցոյց տալու

և ուղղութեան հրաւիրելու փառի կտոր մը կառնէ և անոր գլուխը կիջեցունէ : Թէպէտ և միշտ Արգոս կը ձեւանայ այն թերութիւններուն որ իրեն չեն դպչիր, սակայն ես լաւ գիտեմ որ սիրամարդի պոչին վրայ դռնված աչերուն երկուքն իւր աչերն են որ չեն տեսներ այն խաբեբայութիւնները և թեթեւութիւններն որ ազգին պատուոյն կը դպչին : Շատ անգամ թագ կը շինէ այնպիսի անձերու որոնց ես մագբըր կը փեթտեմ. և երբ ինքն ուրիշներուն շարքին, «*հոթ*» կըսէ, ես ալ իրաւունք չունիմ իրեն հարցնել թէ՝ բաւական սուր աչեր ունի ուրիշներուն կոյր ըսելու համար : Այսու ամենայնիւ պէտք չէ կարծել թէ իւր յօգուածներուն մէջ ճշմարտութիւն չկայ . սակայն ինչ օգուտ, ճշմարտութենէ աւելի հայհոյութիւն եւ, եւ, եւ, եւ, կայ : Իւր թերթին էջերուն մէջ միշտ կիրքն ու դատողութիւնը մենամարտութեան կ'ենեն. կիրքը միշտ յաղթանակը կը տանի և ճշմարտութիւնը կը վիրաւորվի : Չեմ հասկնար իւր ոճը, բայց կը խորհիմ թէ կարելի չէ միթէ համոզել մէկն որ երբ «*հոթ*» երբ «*հոթ*» կ'ընէ առանց կնքահայրութիւն ընելու և առանկ անունով մկրտելու զայն : Սակայն ես վեր կը դասեմ զինքն միշտ այն քանի մը խմբագիրներէն որ միշտ երբ «*հոթ*» երբ «*հոթ*» կը ներկայացնեն «*հոթ*», «*հոթ*» ածականներով երբ մէկը հաճի կէս կանգուն «*հոթ*» նուիրել իրենց .

վասն զի անվայել ոճով պաշտպանված ճշմարտութիւնը միշտ նախապատիւ է բաճկոնի մը ղոհված ճշմարտութենէն :

Միայն խմբագրական ասպարէզին մէջ չէ որ փանոսեան ծառայած է ազգին : 1867 ին՝ ազգային Հիւանդանոցին ցաւալի կացութիւնն նկատողութեան առնելով՝ ինքզինքը ընտրելի ներկայացուց անոր — ոչ իբրեւ խենդ այլ իբրեւ Տնօրէն — և Տնօրէն անուանվեցաւ այդ շէնքին խոստանալով որ կարճ ժամանակի մէջ պիտի բարեկարգէ խենդերուն վիճակը : Խենդերն անպատմելի ուրախութիւն զգացին այս լրոյն վրայ : Փանոսեան տնօրէնութիւնը վրան առնելուն պէս սկսաւ Հիւանդանոցին պատեւրը բարեկարգել փրցունելով զանոնք և քաղաքակրթութեան պահանջումներուն համաձայն վերատննել շինելով : Հիւանդանոցը պարտքի տակ ճնշվիլ սկսաւ : Հոգ չէ, կրէր փանոսեան, առանց դրամի բարեկարգութիւն անկարելի է, ժողովուրդը միայն ստակ տալու է և ուրիշ բանի բնաւ խոռոնդվելու չէ : Չափէն տւելի կ'աշխատէր որ հիւանդներն ու խենդերը աղէկ ուտեն, խմեն և պառկին, այս աշխատութիւնն այնքան արդիւնաւոր եղաւ որ շատ մը անգործ մարդեր խենդ ձեւանալով փրկիչ մոտան և հոն . . . պաշտօն վարեցին : Պատրիարքարանն փրկիչին այս կացութիւնը տեսնելով՝ ստիպվեցաւ Տնօրէնութիւնն առնել փանոսեանէն որ խոշոր գումար մը

պարտք թողլով ծառայեց ազգին :

1866 ի առեւտրներն էր Նիկոմիդիոյ կողմերն սողն երեւան ելաւ և մեր հարուստներն իւրենց ալիւրի շտեմարաններուն և ոսկիի անտուկներուն հարիւր փականք կախեցին : Կեսարացի խմբագիրն ախոյեան կանգնեցաւ սովին և առաւօտէ մինչեւ երեկոյ վաճառականներու և արհեստաւորներու խանութները թափառելով ձեռները բացաւ, ողորմութիւն մուրաց և հաւաքած դրամովն ալիւր գնելով զրկեց սովալլուկ ազգայիններու որք եթէ Ազգային ժողովին որոշման սպասէին՝ անդիւ աշխարհին մէջ պիտի տեսնէին ալիւրի երեսը :

Որպէս զի աղջիկներն անուս մնալով ազգային դատարարակութիւնը կող չբալէ՝ 1869 ին վարժարան մը բացաւ Սամաթիա Աֆաղեան տնունով որուն մէջ ազատ դատարարակութիւն պիտի առնէին ազգին աղջիկները : Ժողովուրդն իւր քաջաբերութիւնը չէր զանար, գիրք, գրասեղան, դրամ, դաշնակ ամեն բան կը նուիրէր իրեն, բայց այսչափ նուերներով դարձեալ բաւական չըլլալով վարժարանին ծախքերուն հասնիլ, փանոսեան սկսաւ յառաջագոյն աշակերտներն իւր ծանօթներուն տունը տանելով, երգել և պարել տալով նուէր հաւաքել : Այս ընթացքն ալ գոհացուցիչ արդիւնք մը չբերաւ և փանոսեան սկսաւ իւր յառաջագոյն աշակերտները Սարքեար տանել պարտէզի մը մէջ խողցնել և մէկ ոսկի Օս-

մանեան միւտք առնելով Ազգային Մահմա-
նադրութեան տարեդարձը կատարել : Ասով
ալ չչատացաւ և սկսաւ ամեն տարի մէկ
երկու անգամ ^{մէկ} տալ թատրոններու մէջ :
Ժողովուրդն որ այս տեսակ զարմանալի դաս-
տիարակութիւնն ո՛չ տեսած ունէր և ո՛չ լսած՝
գիտողութիւններ ըրաւ իրեն : Այս գիտողու-
թիւնները Մանգումէի յատուկ լեզուով հեր-
քովեցան . Ժողովուրդը դադրեցուց իւր օգ-
նութիւնները և փանոսեան ստիպվեցաւ մնալ
երեք աշակերտով զորս ^{մէկ} կը հանէր ամեն
անգամ որ ձեռքը դրպանը կը խօթէր և դը-
րամ չէր գտներ հոն : Այնչափ շատ գործ ու-
նէր որ ցերեկը աշխատելով չէր կրնար իւր
գործերն ի գլուխ հանել , ուստի գիշերներն
արթննալու համար Արիստոտէլի պէս հնարք
մը գտած էր . այնչափ նեղ մահճակալի մը
վրայ կը պառկէր որ դառնալուն պէս գետի-
նը կիյնար և կարթննար . բայց ետքէն հարկ
չմնաց նեղ անկողինի մէջ պառկելու , երկու
հոգւոյ անկողինի մէջ կը քնանար բայց գիշե-
րը քանի մը անգամ կարթննար . վասն զի
հացագործն , նպարավաճառը և մնավաճառն
կուգային կարթնցնէին զինքը իրենց առնե-
լիքները պահանջելու համար : Փռնուհան ան-
ուամբ վարժարան մ'ալ բացաւ որ մէկ տար-
ուան մէջ քառասուն անգամ տեղ փոխեց :
Այս վարժարանը չկրցաւ յարատեւել , վասն
զի խաւարեալ , տգէտ և բարբարոս ժողո-

վուրդէն արական աշակերտներուն ձայնէն չէր
ուղէր զգածվիլ, ուստի երկու տարուան մէջ
գոցվեցաւ փանոսեան վարժարանը. քսանի չափ
աշակերտ հանելէն ետքը :

կը գործածէին և մենք, տասնիններորդ դարու զաւակներ, պարտաւոր չենք նախնեաց նախապաշարումներուն հետեւիլ: Լուսաւորիչ մ'է, և եթէ լեզուն և ընթացքը քիչ մը բարեփոխէ՝ շատ ծառայութիւններ կարող է ընել ազգին որ դժբախդարար կաւիճով պատի վրայ կը գրէ լրագրի մը բարիքները և օրացոյցի մէջ կարճանագրէ անոր թերութիւնները:

Փանոսեան բարեկազմ և արագաշարժ մարդ մ'է: Ունի սեւ աչեր և ընթուխներ: Գլուխն ոչ մեծ կը սեպվի և ոչ պղտիկ. այդ մեծութեամբ ոչխարի գլուխները երեք ու կէս դահեկանի կրնան գնվիլ այսօր: Լեզուն բաւական մեծ է. բայց դժուարամարդ ըլլալուն համար չուտվիր, և հետեւապէս բան մը չարժեր այսօր: Իւր դէմքին վրայ դաղափար մը տալու համար կը հարկադրվինք յիշեցունել այն մարդն որ լուր կառնէ թէ վիճակահանութենէ հարիւր հազար ֆրանք շահած է, և երբ այդ գումարը պահանջելու համար իւր բաժնետոմսին թիւը կը ներկայացնէ ընկերութեան, պատասխան կը տրվի իրեն.

— Պարոն, շահող թիւը այդ չէ. լրագիրները սխալ հրատարակած են:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐԷՆԵՄ-ԳՈՒԼԻ

Յարութիւն Հեթում Մէրէեմ-Գուլի, հաշուագէտ, ազգային երեսփոխան, ծնած է, Խաս-գիւղ, 1840 թուականին: Լսած ըլլալով այն առաժն որ կըսէ թէ հայոց +ուրե անփէր, բնաւ քալել չէր ուզեր բնաւ չհոգնելու համար: Երեք տարեկան եղած էր և դեռ ելնելու կայնելու ջանք մը ըրած չէր: Հայրն ու մայրը կը յորդորէին զինքն որ ելնէ քալէ և շատ անգամ, անոր բարի նախանձը գրգռելու համար, կըսէին իրեն.

— Յարութիւն, տես, ընկերներդ ինչպէս կը քալեն:

— Քալողն ես եմ, բայց ձեզի այնպէս կը թուի թէ անոնք կը քալեն, կը պատասխանէր Յարութիւնը:

Ծնողքն իրենց զաւակին բռնած այս ընթացքին վրայ ցաւելով հնարք մը կը խորհէին որով կարելի ըլլար զինքը քալեցունել: Աւետարան, խաչահանգիստ, բժիշկ կարող չեղան ոտք հանել այս տղան որ սենեակին մէկ անկիւնը նստած կը խորհէր:

Բայց դիպուածն՝ որ շատ անգամ մեծ հիւանդութիւններ բուժած է, այնպէս ուզեց որ այս տղուն հայրը ստիպվի որ մը սենեակին մէջ ստակ համրել: Արդ, երբ հայրն առաւօտ մը քսակը գրպանէն հանելով ոսկիները կը համրէր անդգուշութեամբ անոնցմէ հատ մը ձգեց գետինը: Յարութիւն ոսկիին գետինը իյնալը տեսնելուն պէս նստած տեղէն մէկէն ի մէկ կանգնեցաւ: Հրաշք, գոչեց հայրն և ոսկի մ'ալ նետեց գետինը: Երկրորդ ոսկին տեսնելուն պէս քայլ մ'առաւ տղան: Երկու ոսկի նորէն նետեց հայրը. երկու քայլ նորէն առաւ տղան: Չորս ոսկի ալ. չորս քայլ ալ: Հայրը քսակը նետեց սենեակին մէջ տեղը և Յարութիւն սկսաւ վաղել: Ահա այսպէս դիպուածով քալել սորվեցաւ Յարութիւն, և այս է ահա պատճառն այն խօսքին որով կըսեն թէ Յարութիւն էֆէնտի Մէրէն-Գուլի առանց ստակի քայլ մը չառնել որչ գրասենեակին մէջ և ոչ հրապարակին վրայ:

Ոչ միայն հաշուադէտ այլ նաև տնտեսագէտ ըլլալով՝ կը պատուիրէր ծնողացն որ իւր վարտիքն ու շապիկն քիչ մը մեծ կտրեն ու ձեւեն որպէս զի քանի մը տարիէն նեղ չի գան և կարենայ զանոնք մէկ երկու տարի շարունակ հագնիլ: Մարմինն համեմատօրէն իւր խելքին խիստ ծանր մեծնալուն՝ յիշեալ ճերմակեղէններն հինգ տարի յաջողեցաւ գործածել: Այս բանը շատերուն զար-

մանք պատճառեց և մինչև անգամ կատակի համար իրարու ըսին.

— Դիտմամբ չմեծնար որ նոր ճերմակեղէն շինվելով տնտեսագիտութեան դէմ վարված չըլլայ:

1846 ին տրվեցաւ իրեն քերական մը զոր երկու ժամուան մէջ սորվեցաւ: Դասատուն անոր սրամտութիւնը տեսնելով՝ ընթերցանութեան դասին վրայ թուաբանութեան դասն ալ աւելցուց: Յարութիւն իրեն տրված բոլոր դասերուն մէջ ալ յառաջագէմ գտնվեցաւ. չէր այն աշակերտներէն որք թուաբանութեան մէջ արագօտն են և լեզուին մէջ կաղ: Ծընողքն երբեմն անհանգիստ կըլլային մտմտալով որ եթէ այս տղան մեծնայ՝ որ ճիւղն ընտրելու է իրեն. փաստաբան ընելու է թէ վաճառական, համարակալ թէ գործակալ, ատենախօս թէ ժողովական. ահա ալ կը պատասխանէր Յարութիւն և դասերուն կը պարապէր: Շատ անգամ դաս տալու եղանակն կը սորվեցունէր դասատունին և երբեմն ալ անոր սխալները կուզէր թուաբանութեան մէջ: Ութը տարեկան էր՝ թաղին փերեզակին տետրակները կրկնատումարի կը վերածէր: Մինչև տասներկու տարեկան տունը դաս առնելէն ետքը 1852 ին Պէշիկթաշի վարժարանը գնաց. բայց գոհացուցիչ չգտնելով զայն նաւակ մը մտաւ և իւսկիւտար անցաւ: Հոն նոր թաղի վարժարանը մտաւ որ մինչև այսօր ձե-

մարան անունը կը կրէ ինչպէս «*Պոլսական անու-*»
նը կը կրէ մէկն որ իւր հօրը բոլոր հարստու-
թիւնը խաղի մէջ՝ առաքինութիւնը պարա-
հանդէսներու մէջ մոխելով իւր ազգատոհմին
պատիւը կարատէ : Հոն ալ բաւական անունդ-
չգտնելով՝ Գուլմ-գաբու Մայր եկեղեցիին Ու-
սումնարանը մտաւ . բայց հոն ալ բան մը չը
գտնելով Պէպէքի Եղուիթներու դպրոցն ա-
ռաւ իւր շունչն և հոն աւարտեց իւր ուսման
ըջանը :

Այն թուականին Պօլսոյ բնակիչներն ինք-
զինքնին վիճակահանութեան տուած էին :
Յարութիւն տեսնելով որ ժողովուրդը շատ
յարած է վայրկեանի մը մէջ մարդերը հարուստ
ընող վիճակահանութեան , առանց իւր պղտիկ
խելքին նայելու նստաւ շաբաթ մը խորհեցաւ ,
ինքնիրմէ նոր տեսակ վիճակահանութիւն մը
հնարեց որուն մէջ ամեն թիւերն ալ պիտի
շահէին , բոլոր աշխարհ մէկէն ի մէկ հարուստ
պիտի ըլլար , աղքատութիւնը երկրիս վրայէն
պիտի ջնջվէր , *Գուլմ-գաբու* բառն բառարան-
ներուն մէջէն պիտի քերթվէր : Հաստատա-
պէս միտքը դրաւ որ գործի մարդ ըլլալուն
պէս իւր ծրագիրն ի գործ դնէ , և ժողովուր-
դը հարստացնէ գումարին մեծ մասն իրեն
բաժին հանելով : Ափսոս . . . հաղար ափսոս
որ ուշ մնացած ըլլալուն համար չկրցաւ նպա-
տակին հասնիլ , վասն զի Եւրոպայի վարպե-
տորդի սեղանաւորներն մի և նոյն բանն իրմէ

առաջ մտածեցին և անոր ծրագիրն խանձա-
րուրին մէջ խղդեցին : Յարութիւն բարկացաւ
և ծրագիրն ծալելով գրասեղանին տակի գըղ-
րոցը թխմեց , որով հարուստ ըլլալէ զրկեց
զմեզ և թողուց որ խեղճ մահկանացուներս
ապրելու համար հաղար սուտ խօսինք և եր-
կու հաղար շողոքորթութիւն ընենք :

1858ին վարժարանէն ելաւ և վաճառա-
կանի մը քով մտաւ իբրեւ համարակալ : Տես-
րակներն այնչափ կանոնաւոր կերպով կը բռն-
նէր որ իւր աէրը տեսնալով անոր յաջողա-
կութիւնն վեց ամիսէն վաճառատան Տնօրէն
կարգեց զայն : Աստիճանաբար բայց հաստա-
տապէս առաջ երթալն հիմ գրած ըլլալով ի-
րեն , մինչեւ որ փառքին մէջ օգուտ և մե-
ծութեան մէջ իրականութիւն չտեսնէ՝ ետե-
ւէն չերթար : Պղտիկ հասակէն ի վեր մէկ ոտնը
սանդուխին առաջին աստիճանին վրայ լաւ մը
կոխած ըլլալուն չհամոզված՝ միւս ոտնը երկ-
րորդ աստիճանին վրայ կոխած չէ և մինչեւ
այսօր եթէ Ղալաթիոյ կամուրջն անցնիլ հարկ
ըլլայ իրեն՝ նախ և առաջ երկու ճարտարա-
պետ կը բերէ և անոնց քննել կուտայ կա-
մուրջն , անոր հաստատութեանը կը համոզվի
և ետքը տուր բարա կուտայ և վրայէն կ'անցնի :

1860ին ազգային գործերուն մէջ նետվե-
ցաւ : Սահմանադրութեան հաստատված ժա-
մանակ Աւի-Հ-Գ-Լ-Է-Է երգեցողներուն ետեւէն
կ'երթար և կը պաշտպանէր ժողովրդականու-

Թիւնն որ մինչեւ այն ատեն պարզ ծուկի կապ մ'էր և զոր Սահմանադրութիւնը վերցընելով պատուանշաններու կարգը բարձրացուց . այն թուականէն ի վեր է որ ազգին մեծերը ուրիշի չեն տար այդ պատուանշանը :

Ազգին մէջ դաստիարակութիւն մտցունել աշխատողներուն միանալով արժանացաւ հիմնադիրներէն մին ըլլալու այն չէնքին որ նախ Աբե-եւեան Բաբուն , ետքը Թադէոս Յէրոս , քիչ մը ետքը Գաղղեական Բաբուն , քանի մը տարի ետքը Աւետիս Կոչվելով տասը տարուան մէջ չորս անուն փոխեց Գեր : Խորէն Գալֆայեանի պէս : Որչափ ատեն որ ընկերութեան մէջը մնաց՝ թատրոնը կանոնաւորութեամբ շարունակեց իւր ներկայացումներն՝ զորս իր ներկայութեամբը կը քաջալերէր ժողովուրդն և իրենց բացակայութեամբը կը ծափահարէին մեր հաւրասաններէն շատերը : Իսկ երբ գիշեր մը դերասաններէն մէկը վարագոյրէն դուրս ելնելով յայտարարեց թէ՝ « չկրնար նոյն գիշեր իւր դերը կատարել եթէ իւր ամսականը անմիջապէս չվճարուի » Յարութիւն էֆէնտին հիմնադիրներուն մէջ չէր այլ Բերայի վարժարանին մէջ որուն Տնօրէնութիւնը յանձն առած էր : Այն ատեն փորձով հաստատեց որ ինքն պայքարէ չվճարար բայց վտանգը նախատեսելուն պէս անձն ու պատիւը մէկտեղ կ'ազատէ փախչելով : Գրեթէ այն գիշերէն քանի մը ամիս ետքը Աբե-եւեան Բաբունը թողուց հասարակու-

թիւնը կրթելու պաշտօնը : Եւրոպացի մը եկաւ հոն և սկսաւ դաստիարակել իւր ձիերն որոնք Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյն բակը կը ճաշէին ցերեկները : Քանի մը տարի ետքը Պ. Մանաս Փրանսացի դերասաններ ու դերասանուհիներ բերելով բարոյապէս կրթեց ազգիս հաւրասանները : Ասոր յաջորդեց ուրիշ մը որ լեցուց այդ չէնքն Փրանսացի երգչուհիներով որք բարոյալից երգերով ոչ նուազ բարոյականութիւն սորվեցուցին արդոյ հասարակութեան : Բայց մենք դառնանք մեր պատմութեանը :

Ինչպէս վերը յիշեցինք Յարութիւն էֆէնտի Բերայի վարժարանին տեսչութիւնն ստանձնած էր : Թէպէտ և իւր տնօրէնութեանը ներքեւ վարժարանը քիչ մը բարեկարգվեցաւ , սակայն հրաժարելուն պէս բարեկարգութիւնն ալ հրաժարեցաւ վարժարանէն : Այն ատեն ոմանք ըսին թէ Յարութիւն էֆէնտին իւր բարեկարգիչ ըլլալն աշխարհի ցոյց տալու համար բարեկարգութիւնն այն հաշուով կ'ընէր որ ինքը պաշտօնէն ելնելուն պէս բրած բարեկարգութիւնն ալ կը հատնէր . կան նաեւ ըսողներ թէ առելի կ'աշխատէր բարեկարգիչի համբաւ առնել քան զտնրված պաշտօնին մէջ տեսողական բարեկարգութիւններ ընել :

Քանի մը տարի ետքը Տնտեսական Խորհրդոյ անդամ ընտրվեցաւ և երկրորդ շրջանին մէջ ատենապետ : Պաշտօնի մէջ խօսելէն

աւելի գործելու միտում ունենալով՝ ատենապետ ընտրվելուն պէս ատենադպիր ընտրել տուաւ իւր ընկերներէն մին որ շատ խօսելու ասպարէզին մէջ առաջին մրցանակն առած է : Այս ճանքով իւր ընկերն շատ խօսելու իրաւունքէն զրկելէն ետքը սկսաւ գործել : Կը վկայեն թէ իւր ատենապետութեան շրջանին մէջ շնորհակալութեան գիր մ'ուղղած են իրեն Պատրիարքարանի ձիերն որք շաբաթը մէկ անգամ գարի ուտելու սովորած ըլլալով իւր օրովը երեք օրն անգամ մը գարի կ'ուտէին : Պատրիարքարանի պաշտօնեաներն ամեն ամսու գլխուն իրենց ամսականները կ'ընդունէին : մէկ ամիսը երեսուն օրէ կը բաղկանար և ոչ թէ եօթանասունը հինգ օրէ, և հետեւապէս, պաշտօնեաները հիմակուան պէս երկու ամիս ու կէս չէին սպասեր ամսական մը առնելու համար : Առանց մէկուն ակնարկութիւն մ'ընելու կը զրուցենք որ եթէ ընտրութիւններու մէջ ազգը քիչ մը խոհեմութիւն բանեցունէր և երկաթագործն ժամագործութեան պաշտօնին չհրաւիրէր, համարակալն բանաստեղծութեան ընտրելի չներկայացնէր, այս անձը միշտ Տետեսական խորհրդոյ մէջ պիտի մնար և թերեւս ազգային անտուկն՝ որուն շատ յարմար կուգայ Սոդոմոնի ունայնութիւն ունայնութեան պէնայն ինչ ընդունէն, քիչ մը դրամի երես պիտի տեսնէր :

1870 ին ազգային ժողովոյ երեսփոխան

ընտրվեցաւ : Այս պաշտօնին մէջ աղնուապետութեան յարած է դէմքով և ժողովրդակալութեան դարձած է կարծիքով, բայց այնչափ վարպետ է որ ներկայացված խնդիրները դէմքով ալ կարող է պաշտպանել կարծիքով ալ : Ու է խնդիր մը քննելու համար անոր հիմ կը դնէ սկզբունքն և ոչ պարագաները : Աւելորդ է ըսել որ կան դատեր զորս պարագաները կարգարացնեն բայց սկզբունքը կը դատապարտեն . Յարութիւն էֆէնտին ալ կը դատապարտէ այդ դատն որչափ ալ արդար ըլլայ : Ասոր օրինակ կրնանք բերել Տիգրանակերտի Գեր . ֆիլիպպոս եպիսկոպոսին դատը : Այս առաջնորդը իւր պաշտօնատեղիէն հոս կը բերվի վարչութեան հրամանով որ հոս դատվի :

Հարցուր Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ Յարութիւն էֆէնտին .

- Ի՞նչ է այս մարդուն յանցանքը :
- Այս մարդուն յանցանքն այն է որ Ազգ . վարչութեան կողմէ Տիգրանակերտ զըրկըված ֆինիչն գրեց Պատրիարքարան որ զինքը հոս բերենք ու դատենք :
- Բայց անմեղ է այս մարդը :
- Կրնայ ըլլալ որ սուրբ մ'ըլլայ . ո՞վ կըսէ թէ մեղաւոր է :
- Ժողովուրդը կը սիրէ զինքը :
- Մենք ալ կը սիրենք :
- Եթէ ժամ առաջ իւր պաշտօնատեղին

չերթայ՝ ժողովուրդը կրօնափոխութեան պիտի դիմէ :

— Աղատ է դիմելու :

— Ժողովս պատասխանատու չի մնար :

— Բնաւ : ոչ ոք պատասխանատու կը մընայ . եթէ փիլիպպոս եպիսկոպոսը արդարանայ՝ ֆինիչը պատասխանատու կը մնայ և կը պատժուի :

— Ֆինիչը անիրաւութիւն ըրած է :

— Կարելի է . բայց այն անձին՝ զոր կեդրոնը ֆինիչ անուանեց պարտաւոր ենք դըրածներուն հաւատալ . եթէ հաւատալու չէինք՝ անօգուտ բան մը ըրած պիտի ըլլայինք Հայաստան ֆինիչ զրկելով :

Այսպէս կը պատասխանէ ահա ով որ ալ ըլլայ իւր ընդդիմաբանը , էֆէֆէ , աչէ կամ Բաշա :

Ուրիշ երեսփոխաններու պէս ժամերով չը խօսիր . ձիւնին սպիտակ ըլլալը փաստաբանելու համար դոյններու իմաստասիրութեան չը մոտներ այլ համառօտիւ իւր կարծիքը կը յայտնէ և տեղը կը նստի : Բարձր ձայն չունենալուն համար շատ անգամ իւր խօսքերը չի կրնար լսել ընել — բառին երկու նշանակութեամբ ալ , վասն զի այն կարծիքներն միայն ուղիղ կը նկատուին որոնք բարձր ձայնով և յստակ արտասանութեամբ յայտնված են — որով իրաւունք կուտայ իւր ընկերներուն որ ըսեն .

— Ձայնդ չենք լսեր , բարձր գրուցէ՛ :

Եւ Յարութիւն էֆէնտի կատիպփի իւր առենարանութիւնն երեք անգամ կրկնել :

Խրիմեանի պատրիարքութեան օրով անդամեղաւ ազգային պարտուց բարձման Յանձնաժողովոյ որ բարձաւ առանց ազգային պարտքը բառնալու :

Տարի մը ետքը Սովետոյ Յանձնաժողովոյ ատենադպիր ընտրվեցաւ : Աղօթք ընենք որ ատենապետ չէր այս ժողովին . եթէ ըլլար՝ Պարսկաստանի մէջ սովեալ մը չէր մնար , ամենն ալ անօթութենէ կը մեռնէին . վասն զի տարի մը շարունակ խորհելէն , տրամաբանելէն և դատելէն վերջ որոշում պիտի տար և սովեալներն անօթութենէ մեռցնելէն ետքը պիտի ելնէր անոնց ալիւր բաշխելու : Պաղարեամբ դործելու այնչափ վարժված է որ բոցերու մէջ եթէ մարդ մը տեսնէ՝ փոխանակ զայն բոցերէն դուրս քաշելու հնարքներուն վրայ խորհելու , հրդեհին ինչ բանէ ծագում առած ըլլալն կը հարցունէ և պատճառն իմանալուն պէս՝ զայն վերցնելու ճանքան խորհելու համար անմիջապէս կը մեկնի մարդը բոցերու մէջ թողլով և կը կարծէ թէ հրդեհին մէջ ձեռքէն եկած բարիքը զլացած չէ :

Եթէ պաղարիւն չես՝ կը կարծես թէ այս մարդուն հետ վարվիլը շատ դժուար է : Հետը որչափ ընդհարիս՝ այնչափ կը կարծրանայ . էֆէֆէի անուշ կը նմանի : Եթէ առանց համա-

բակալութեան, հաշուոյ և տրամաբանութեան խօսիս՝ և ոչ մէկ ըսածիդ կը հաւատայ :

Ազգային ամեն ձեռնարկութիւններուն քաջալերիչ է, նոյն իսկ այնպիսի ձեռնարկութիւններուն որոց յարատեւութեանը չվստահիր : Այս կարգէն է այն քաջալերական նամակն զոր քանի մը բարեկամներով ստորագրելով ուղղեց կիներու ընկերութեան մը՝ որ նպատակ ունի պարզ հագնել սորվեցունել մեր աղքին տիկիներուն և օրիորդներուն : Ինքը լաւ գիտէ թէ,

Ա. Ինչ որ դաստիարակութեան արդիւնք է չկրնար դաստիարակութեան պատճառ ըլլալ :

Բ. Դաստիարակութիւնը մտքին և սրտին մէջէն կ'սկսի և ոչ թէ հաղուստէն :

Գ. Պարզասէր չտեպիր այն կինն որուն միայն հաղուստն պարզ է այլ սիրտն ու դէմքն բաղադրեալ :

Դ. Երբ պարզասիրութիւնը դաստիարակութեան արդիւնք չէ՝ ճաշակի խնդիր է :

Ե. Ճաշակի խնդիրը տրամաբանութեան հետ դործ չունի :

Զ. Մեծ սխալ է պճնասիրութիւնն անոր համար հարուածել, որովհետեւ մեծ ծախքերու կարօտ է. պէտք է զայն իբրեւ մուլութիւն հարուածել, վասն զի մուլութիւններ կան որ ծախքերու կարօտութիւն չունին և առանց ծախքի եղած մուլութիւններն առաքինութիւն չեն :

Է. Կիները համոզվելու են թէ գեղեցկութիւնը պարզութեան մէջ է, թէ որչափ փառասկար է երբ կիները այնպէս կարծեն թէ մեծ զոհողութիւն կ'ընեն պարզ հագնելով :

Ը. Գովելի են այն կիներն որք ինքնաբերաբար զգացած են պարզութեան յարգն և առանց ուրիշներէն քաջվելու կամ իրենց ընկեր փնտռելու կրնան պարզ հագնվիլ :

Թ. Եթէ հաղուստն աղեցեցութիւն ունենար մարդու սրտին վրայ՝ փիլոսոփ մեղի սուրբեր հասցնելու տեղ շատ անգամ նստանաներ չպիտի ընծայէր :

Ժ. Առանց դաստիարակութեան ընդունված պարզ հաղուստն իբրեւ նորաձեւութիւն կ'ընդունվի և այնչափ կը տեւէ որչափ որ կը ներէ հաղուստին հիւսուածքը. պատուելուն պէս պարզասիրութիւնն չընդգետնի հետ մէկտեղ կամ կը նետվի կամ աղքատի մը կը տրվի :

Այս ամենը գիտէ բայց քաջալերութեան վրայ մեծ վստահութիւն ունենալով կը կարծէ թէ ապառաժի վրայ ինկած սերմերն քաջալերութեամբ կրնան բուսնիլ և աճիլ : Եթէ նոր ձեռնարկութեան մը համար երթաս իրմէ խորհուրդ հարցունես՝ կը քաջալերէ զքեզ միայն թէ այդ ձեռնարկութեանէ իրեն ալ շահ մը հանելու ես. վասն զի, ինչպէս ըսինք, առանց ստակի տեղէն չարժիր, թէպէտև աղքային կեանքին մէջ անշահախնդրութեան օ-

ընակ մը կրնայ համարվիլ:

Յարութիւն էֆէնտին պարզ հագվելէն աւելի կը սիրէ անկախ կեանք վարել և մաքուր ապրիլ: Եթէ մէկու մը բարեւ տալ հարկ ըլլայ՝ երկու շաբաթ առաջ թիւ-Սիմոնի Արփէնը կը կարգայ որպէս զի չըլլայ թէ բարեւ տալու մէջ անկախութեանը դպչող բան մը գտնուի: Մաքրութիւնն այնքան կը սիրէ որ ձեռները չաղտոտելու համար ուրիշին մատներովը կը քերէ գլուխը. բայց ամեն տեղն ուրիշին ձանձրութիւն չպատճառելու համար իւր բթամատը միայն գործածել սկսած է վերջերս: Եթէ հարկ ըլլայ ձեռները լուալ՝ դեղադործներէն դտված ջուր կը փնտռէ: Եթէ այսչափ մաքրութիւն մարդս իւր սրտին մէջ ունենար՝ չէր կրնար այս դարուս մէջ ապրիլ, բայց քանի որ ձեռներու մէջ է՝ փնտս չունի:

Յարութիւն էֆէնտին թերութիւններու կողմէն այսչափ աղքատ ներկայացնելէն ետքը կսկսիմ խորհիլ և ինքնիրմէս ըսել. այս մարդը կամ քիչ թերութիւն ունի և կամ ունեցած թերութիւններն տրամաբանութեան օրէնքներուն համաձայնեցուցած է: Օրինակի համար ուրիշին բարութիւն ընելն աղէկ բան մ'է. բայց ուրիշին բարութիւն ընելու ատեն մեր շահն ալ խորհելը իբրեւ գէշ բան չեն դատապարտեր օրէնքը, մանաւանդ Անգղիացիներուն քաղաքականութիւնն որ կըսէ. նախ իմ շահս և ապա ուրիշներունը: Արդ ինչ որ ներելի է

կառավարութեան մը ինչո՞ւ ներելի չըլլայ նաեւ անհատներուն:

Յարութիւն էֆէնտին ազգին օգտակար անձ մ'է և ամենուն սիրելի: Քաջ հաշուադէտ մ'է, ամենէն կնճռալի հաշիւներն երկու օրուան մէջ կը պարզէ: Իւր սենեակն խելքի խանութ է, ամեն մարդ կերթայ անոր և իր գործին վրայ խորհուրդ կը հարցունէ: Երբ կը տեսնես զինքն որ թուղթ մը առած կը պլորէ՝ դիտցիր որ դժուարալոյժ խնդրոյ մը վրայ կը խորհի, իսկ երբ պլորած թուղթը բանայ և գրասեղանին վրայ դնէ՝ խնդիրը լուծած է:

Այս անձը ո՛չ պճնասէր է և ո՛չ պարզասէր այլ երկուքին մէջ տեղն է: Չմեռուան եղանակին մէջ երբեմն մինչև մէջքը զոյգ մը կոշիկներու մէջ կը մտնէ. բայց որչափ ալ ըսեն թէ այդ մեծ կոշիկներն արգելք կըլլան իրեն քալելու, մենք կը վկայենք թէ ժամանակով Բերայէն քարոզիչ մը հալածած է այդ ահագին կոշիկներով: Միջին հասակ և բարակ կազմ մը ունի: Մազերն սեւ են, եթէ ճերմակ ըլլային աւելի պիտի վայելին, վասն զի միշտ իբրեւ ծեր կը խորհի թէպէտ և ետ չկենար իբրեւ երիտասարդ գործելէ:

Փողոցի մէջ երբեմն ծանր կը քալէ և երբեմն ալ կը վազէ. ծանր քալած ժամանակը շահու վրայ կը խորհի, իսկ երբ վազէ շահ մը գտած է: Այս վերջին պարագային

մէջ շուրջը չնայիր և չբարեւեր իւր ծանօթ-
ներն՝ որոնց ամենը եթէ բարեւել հարկ ըլլար՝
մինչև երեկոյ չպիտի կրնար երթալիք տեղը
հասնիլ։ Իսկ երբ դէմքն վեր առնէ կը ներ-
կայացնէ այն մարդուն դէմքն որ կղզիի շո-
գենաւուն հասնելու համար վազելէն ետքը
երբ մէկ ոտնը շոգենաւին մէջ պիտի դնէ՝
շոգենաւն սուլելով կը մեկնի։

ԱՆՏՈՆ ՀԱՍՈՒՆԵԱՆ

1810 թուականին ծնաւ Անտոն Հասուն-
եան, կաթողիկոս հռովմէական այն հայերուն
որոնք նախապատիւ կը սեպեն իրենց ազգային
իրաւունքներն Ս. Պապին հողաթափներուն մէջ
տեսնել քան թէ իրենց ձեռներուն մէջ։ Իւր
ծննդեան գիշերն ամեն մարդ սկսաւ իրարու
հարցնել թէ ինչո՞ւ գիտաւոր աստղ չերեցաւ .
վասն զի նախնիք գիտաւորներն չարագուշակ
նշան համարելով՝ կը հաւատային թէ նախ գի-
տաւորը՝ կուգայ և ապա փորձանքը։ Նոյն գի-
շեր շատերը մէյմէկ գիտակ առած՝ երկնի ե-
րեսը կը դիտէին տեսնելու համար գիտաւորն
որ անպատճառ երեւցած ըլլալու է բայց մեղի
անտեսանելի է կ'ըսէին։ Իրաւունք ունէին։
Գիտաւորն որոշած էր Հասունեանէ երկու ա-
միս առաջ գալ. բայց Հասունեան՝ որ միշտ
գաղտնի գործել կը սիրէ, գիտաւորին գիտա-
ւորութիւնն իմանալով՝ պոչէն բռնած էր և
թող չէր տար որ երթար։ Սարսափելի կռիւ
մը ծագած էր արդէն այս երկուքին մէջտեղը .
թէպէտ և գիտաւորն վերջապէս յաջողած էր

իր թշնամւոյն ձեռքէն պրծիլ և երկնի երեսն երեւիլ. սակայն պոչը Հասունեանի ձեռքը մնացած էր։ Այս էր պատճառ որ մինչև մօտ ատեններս հայերու ռամիկ մասը ^{Կոնստանդնուպոլս} Կոնստանդնուպոլս կը կոչէր հռովմէական հայերը։ Գիսաւորն՝ որ իւր հակառակորդին չափ հաստատամիտ էր, ետ դառնալով ուրիշ պոչ մը գտած էր և տարի մը ետքը, 1811 Օգոստ. 11ին երեւցած էր աւելի մեծ պոչով մը. սակայն խեղճը չէր կրնար հասկցունել թէ այս անգամ փորձանքն իրմէ առաջ եկած էր։ Եթէ գիսաւորն իւր երեւմամբն Հասունեանի փորձանք ըլլալն կ'ուզէր յայտնել աշխարհի, անշուշտ իւր պոչին մեծութեամբն ալ անոր մեծ փորձանք ըլլալն կը փափաքէր ծանուցանել։ Այս համառօտ բայց կարեւոր տեղեկութիւնը տալէն ետքը պէտք է, անհրաժեշտ պէտք է հոս յիշել, գոնէ Հասունեանն ^{Կոնստանդնուպոլս} Կոնստանդնուպոլս համար երբ իւր կենսագրութիւնը կը կարդանք, որ այս կրօնաւորն զաւակ է Եգիպտոս իսկն Եգիպտոսի Հասո անուն բերիւցի Ասորիի մը և ոչ թէ Հայու զաւակ ինչպէս կ'աւանդեն անհաւատարիմ պատմագիրներէն ոմանք։ Իւր գործերն բաւական են ապացուցանել թէ Հայու զաւակ չէ. եթէ ըլլար՝ անկարելի էր որ իր ազգն սպաննելու աշխատէր քանի որ ազգն սպաննողներու համար պատիժ մը սահմանված չէ։ Երբ հարցվեցաւ Սողոմնի թէ ինչո՞րքէնք մը չգրաւ հայրասպաններու համար.

Հէի կարծեր որ, պատասխանեց Աթէնքի օրէնը
նրադիրն, պիտի գտնւիին մարդեր որ համար-
ձակին իրենց հայրն կամ մայրն սպաննելու :

Կը պատմեն թէ ծննդենէն տանն օր ետքը
եկեղեցի տարվեցաւ կնքըվելու համար: Մկը-
տութեան ժամանակ իմացուց կերպով մը որ
երկար արարողութիւններէ շատ չախրժիր
այնչափ շատ լացաւ որ մկրտող քահանայն
ստիպվեցաւ սղագրել . . . արարողութիւնը :
Փառասէր ըլլալն ալ հաստատեց նոյն օրն . երբ
կնքահայրը քահանային պատասխանելով կ'ըսէր
թէ՝ երեւոյն հաւարտ , յայ և «էր կը խնդրէ մէկէն
ի մէկ կնքահօրը գրկէն նետվելով երեւոյն կաթի-
նէն»-նէն կը խնդրէ պօռաց : կնքահայրն իւր
սանին սիրտը չկոտրելու համար «էրը վերցուց
և տեղը կաթնէնէն»-նէն դնելով կրկնեց . երեւոյն
հաւարտ , յայ և կաթնէնէն»-նէն կը խնդրէ : Պատրի-
արքութիւն ալ կը խնդրեմ՝ կրկնեց սղան .
կնքահայրն՝ որ վարժված էր զաւակին տալ
ինչ որ ուզէր , չհամարձակեցաւ սանին խըն-
դիրքը մերժել . ուստի հաւարտ բառին տեղ
դարձեալ»-նէն դնելով ըսաւ , երեւոյն դարձեալ
դոստէն , յայ և կաթնէնէն»-նէն կը խնդրէ :

— Հապան հաւանքք :

— Հիմակու հիմայ թող մնայ այն , պատասխանեց երախայն :

Այս պատմութիւնն ըստ մեզ առասպել
մ'է . բայց որովհետեւ առասպելներն շատ ան-
գամ ճշմարտութեան այլաբանութիւններն են

կրնանք այս առասպելէն ալ այս ճշմարտութիւնը քաղել որ Հասունեան իւր ամեն ուղածը ձեռք բերելու կարողացած է, նոյն իսկ իւր ծննդեան օրերուն մէջ:

Մինչև տասնըհինգ տարեկան Կ. Պօլսոյ վարժարաններուն մէջ դաստիարակութիւն առնելէ ետքը 1825 ին Քօլէճցի քահանաներու ձեռամբ զրկվեցաւ Հռովմ, Բրօքսկան տայի դպրոցը, քահանայ ըլլալու համար: Նախ յիշեալ դպրոցին մեծաւորներէն մերժվեցաւ բայց յետոյ Տուրսունեան Հ. Բարսեղ և Յովնանեան Հ. Կարապետ վարդապետներուն ջանքովն և աղաչանքովն ընդունվեցաւ հոն ուր քանի մը տարի կարդալէն ետքը քահանայ ձեռնադրվեցաւ: Այս կէտին մէջ Հասունեան անմեղ է և մեծ անիրաւութիւն է Տուրսունեանի և Յովնանեանի յանցանքն աւոր վրայ բեռնաւորելը:

1833 ին Պօլիս դարձաւ և բնակեցաւ, Ղալաթիա, Յիսուս Փրկիչ Մայր եկեղեցւոյն վանատան մէջ: Այս թուականին՝ եկեղեցականներէն ոմանք իրենց նախագահին դէմ վարված ըլլալու համար ամեն օր նորանոր խնդիրներ կը յարուցանէին. օրինակի համար եթէ նախագահն պատուէր տար որ պատարագին մէջը խաչակնքեն՝ ասոնք փողոցը կենէին և հոն կը խաչակնքէին: Յիշեալ եկեղեցականներն յաջողեցան իրենց մէջ առնել նաև Հասունեանն որ, վանքէն նոր ելած՝ մաքուր

աղանի մը ըլլալով խարվեցաւ անոնցմէ և խեղճը միամտութեամբ աթուակալ անուանվեցաւ քանի մը տարիէն:

1838 ին երբ Գաղատիոյ հռովմէական հայերը կը կեղէքվէին քանի մը քահանաներէ որոնք Հասունեան կուսակցութիւնն թե և թիւ կունք առած կը գործէին ինչ որ կուգէին, նախագահ Մարուշ դերապայծառն քննիչ մը զրկել կորոշէ հոն ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար: Հասունեան յօժարակամ ըստանձնեց այս պաշտօնը. գնաց և ետ դարձաւ երեք օրուան մէջ ժողովրդեան յուզումն . . . սաստկացնելէն ետքը:

Իւր անունը անմահացնելու համար կը փափաքէր հռովմէական հայերուն բարութիւն ընել՝ այնպէս վարվելով անոնց հետ ինչպէս կը վարվի կօշկակար մը իր աշակերտին հետ: Ժողով կը կազմէր Պէլլրատի անտառներուն մէջ ուր թէպէտեւ կերթար օգիտներու, բայց նախագահը փոխելու համար աշխատելէ ետ չէր մնար: Անտառային ժողովի մէջ որոշվեցաւ օր մը և գրվեցաւ Բրօքսկանտային թէ Մարուշ նախագահը ծեր էր, տկար էր, անդամալոյծ էր, անկար էր, և վերջապէս էր ինչ որ կուգէր Հասունեան ընել զայն, և թէ՛ օգնիչ եպիսկոպոսի մը կարօտ էր: Արդարեւ նախագահը ծեր էր, բայց քանի որ իւր պաշտօնը լաւ պարել չէր՝ իւր ծերութենէն վրաս մը չէր դար աղգային ի-

ըաւունքներուն : Բրօքալանտան հաւատք ընծայեց իրեն զրկված գրութեան և Հռովմ կանչեց Հասունեանը որ 1842 ին հասաւ հոն — առանց այս ուղեւորութիւնն ազգին հաղորդելու և անոր հաւանութիւնն առնելու — և օգնիչ եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ :

1842 սեպտեմբեր 21 ին Պօլիս դարձաւ : Հեղեղի պէս արցունք կը վազէր իւր աչերէն երբ կը տեսնէր որ կը շատնային Պատրիարքին վրայ գանգատներն որոնք իւր գործարանէն կեղնէին . սիրտը պատառ պատառ կը լար՝ երբ կը գիտէր որ աղէկ չէին երթար ազգին գործերը զորս ինքը կը խառնէր , կուլար , կողբար և կը հառաչէր որ պատրիարքական իշխանութիւնը ձեռք անցունէ և ժողովրդեան վէրքերը դարմանէ : Իւր ողբերը մինչեւ Արամազդայ քիթը բարձրացան , փռուրդտաց Աստուածներու հայրը . Պատրիարքն իւր աթոռէն վար գլորվեցաւ . Հասունեան բարձրացաւ պատրիարքական աթոռին վրայ . հով , անձրեւ , կարկուտ , փոթորիկ անմիջապէս հասան . շատ մը տուններու ապակիներն փշրվեցան . մեծ ծառեր արմատախիլ եղան . քանի մը տուններ կործանեցան :

1845 ին պատրիարքական աթոռին վրայ ելնելէն ետքը ուղեց , ազգին լաւ ծառայելու համար , նախագահական իշխանութիւնն ալ իւր վրայ առնել : Ուստի սկսաւ նախագահին դէմ գանգատներ բաղմապատկել և

ըսել . նախագահը ցնդած է , անկարող է իշխանութիւնը գործածել : Գեր. Մարուշն օգտփոխութեան համար Պիլէզիկճի Պօղոս աղային տունը կը գտնուի որ մը : Հասունեան իմանալուն պէս ժողվեց իր մարդերը , յիշեալ տունը գնաց և նախագահը պաշարել տալով ըսաւ իրեն .

— Դուն ծեր ես , ցնդած ես , անկար ես , ուստի քեզի յանձնըված հոգիներու փրկութեանը համար , եկեղեցիին շինութեանը համար , պայծառութեանը համար անպատճառ հիմայ նախագահութենէդ հրաժարելու ես :

Ահա առաջարկութեան ձեւ մը որուն մէջէն եթէ նախագահին բառին տեղ քանի մը զինված մարդեր երբ լեռներու մէջ հանդիպին մեզի : Երբունին այս առաջարկութեան վրայ անբարբառ անոնց երեսը նայեցաւ և երբ դուրս ելաւ նաւակ մը մտաւ , նաւակին մէջ կաթուած իջաւ և քանի մը օրէն վախճանեցաւ . . . Ի փրկութիւն հոգւոյ , ի շինութիւն և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ տեառն մերոյ Հասունեանի : Յուղարկաւորութեան հանգէսին օրը երբ Հասունեան Ս. Պատարագ կը մատուցանէր և ահա սարկաւազներն խորանի վրայ Հասունեանը նախագահ կընտրեն և կը հօգակեն երգելով եւս առաւել շարժեպետօրէն զարթնանալու և այլն : Եւ որովհետեւ Բ. Դըռ-

նէն հրամանագիր զրկված չէր սարկաւազներ-
րուն յայտարարող թէ նախագահ ընտրելու
իրաւունքն սարկաւազներու տրված է՝ եկե-
կեղեցական և աշխարհական կը յուզվին եկե-
ղեցիին մէջ այս նոր ընտրութեան վրայ և
1848 օգոստոս 6 ին Յիսուս Փրկիչ Մայր եկե-
ղեցւոյ մէջ Ընդհ. ժողով կը գումարվի : Կը
հարցվի ժողովոյ մէջ Գեր. Հասունեանին թէ՞
որոնք ընտրութեամբն նախագահ եղած է .
Հասունեան ձեռները շփելով կը հրամայէ եր-
կիւղածութեամբ որ Հռովմէն իրեն տրված
կոնդակը կարգացվի : Կոնդակը կը կարգացվի
Լատիններէն լեզուով . ժողովականներն իրարու
երես կը նային :

— Մենք Լատիններէն չենք հասկնար ,
գերապայծառ , կըսեն ժողովականք :

— Վնաս չունի , կը պատասխանէ Հասուն-
եան , թող կարգացվի :

— Բան մ'ալ չենք հասկնար :

— Աւելի աղէկ . . . արդէն մարդս ա-
մեն կարգացածը կամ լրածը հասկնալու պար-
տաւոր չէ :

Կոնդակին Լատիններէն ընթերցումը կը
վերջանայ և Տաճկերէնը կսկսի , վասն զի այն
թուականին Հայերէն լեզու չկար : Կոնդակին
իմաստն էր հետեւեալը .

« Հասունեան , երբ որ Կ. Պօլսոյ նախա-
գահը վախճանի՝ այն ատեն դուն Անարգա-
բայ թեմը թողլով Կ. Պօլսոյ նախագահութիւ-

նը ձեռք առ . . . եթէ այդ իշխանութեանդ
դէմ դնելու ըլլան՝ զօրութիւնդ ցցուր ա-
նոնց . եթէ չկարենաս զսպել՝ մեզի իմաց տուր
որ պէտք եղածը տնօրինենք և անոնց գլու-
խը ջախջախենք . . . »

Տխրութիւնը և լռութիւնը կը թագաւո-
րեն ժողովոյ մէջ . բայց ինչ օգուտ , արտա-
քին գործերու պաշտօնեայն միշտ Հասունեան
է : Հասունեան , ինչպէս յայտնի է , դովելի
համբերութեամբ վարված է այս պարագային
մէջ . վասն զի կարող էր դանակով զարնել
սպաննել Մարուշը քանի որ կոնդակին մէջ
գրված էր թէ՛ անոր մեռնելէն վերջը ինք
նախագահ պիտի ըլլար : Ժողովականները տես-
նելով որ իրենց ազգային իրաւունքներն բռ-
նաբարված են այս կոնդակով՝ զոր Հասուն-
եան ձեռք անցուցած էր Հռովմէն օգնիչ-ե-
պիսկոպոս ձեռնադրված ժամանակ և զոր
դադրնի պահած էր՝ կը զայրանան : Յակոբ
չէլէպին կը հարցունէ Գեր. Հասունեանին .

— Տէր , ազգին իրաւունքներն բռնա-
բարված են այս կոնդակով :

— Ինձի ալ այնպէս կը թուի , կը պատաս-
խանէ Հասունեան ցաւակցութիւն յայտնելով :

— Կ'ընդունի՞ր որ Հռովմ մեր ազգային
իրաւունքները յափշտակէ :

— Քաւ լիցի . . . կը պատասխանէ համ-
բիշը հանելով ծոցէն :

— Երկու թուղթ գրենք մէկը Ս. Պապին ,

միւսը Բրօքականտային և մեր իրաւունքները պաշտպանենք :

— Այո՛ գրեւնք ոչ երկու այլ երկու հազար թուղթ . ինչո՞ւ մեր իրաւունքները պիտի յափշտակեն կրօն և իւր ծիծաղը ծածկելու համար կսկսի վարի շուրթին տակը բռնած մաղերը խառնել :

Ժողովոյ որոշմամբ կը գրվին , կստորագրվին և կը ղրկվին այս թուղթերն՝ որոնց պատասխանը մինչեւ այսօր եկած չէ :

Պատրիարքական և նախագահական իշխանութիւններն այսպէս հագնելէն ետքը սկսաւ ինք իր գլխուն գործել . ամեն բան ինքը կորոշէր և կը անօրինէր , ուրիշներուն ձանձրութիւն չէր տար : Ժողովուրդը նկատելով որ իր Պատրիարքը առանձին կը դործէ , զինքը հոգնութենէ աղատելու համար ուղեց տասներկու անձերէ բաղկացեալ Ազգային ժողով մը կազմել : Դէմ կեցաւ Հասունեան պնդելով թէ ինքը ազգին անձնանուէր պաշտօնեայն է և թէ ամեն գործերը վարելու պատրաստ ըլլալով պարապ աշխատութիւն է տասներկու հոգիի ձանձրութիւն տալ : Հակահասունեանք աղերսագիր կուտան Բ. Դրան և Ազգային ժողովոյ հաստատութիւնը կը խնդրեն . Հասունեանք ալ ուրիշ աղերսագրով մը Հակահասունեաններուն ուղածը չեն ուղեր յայտնելով թէ իրենք շատ գոհ են Հասունեանի բռնած ընթացքէն : Եր-

կու կողմէն մարդեր կը հրավիրվին Բ. Դուռը ուր Հասունեանները լալով և ողբալով կազդարարեն թէ դժոխք կերթան եթէ այդ բարեկարգութեան հաւանութիւն տան մինչև որ Համազգեաց ընկերութեան մարմինը մէջ տեղէն չվերնայ , առարկելով միանգամայն թէ յիշեալ ընկերութիւնն , որ հայերէն ու հռովմէական հայերէն կազմված էր ազգին մէջ դաստիարակութիւն ծաւալելու նպատակաւ , հակառակ էր հռովմէական սուրբ եկեղեցւոյ քարոզութիւններուն , թէ երկրագործութիւնը ազգին մէջ ծաղկեցնելն վատիկանու օրէնքներուն համաձայն չէր , թէ հին դրամներ և ձեռագիրներ ժողովին աւետարանին հակառակիլ էր , թէ գիւղերու և քաղաքներու մէջ դպրոցներ հաստատելն Պետրոս առաքելին ուսկանին մէջ քարեր ձգել էր , թէ վերջապէս հերետիկոս հայերու հետ միաբանիլն ու հաղորդակցութիւն ունենալն իրենց նախատինք էր Հռովմայ գահուն առջև : Հասունեան իւր արածած հօտին լուսաւորութենէն մեծ օգուտներ քաղելով յաջողեցաւ քանդել Համազգեաց ընկերութեան հիմերն որոնց վրայ շինվեցաւ Հռովմէական սուրբ եկեղեցւոյ փառքը : Բայց Հակահասունեան կուսակցութիւնը ազգային ժողովոյ հաստատութեանը վրայ պնդելով կը պնդէր : Բ. Դուռն ալ ձանձրացաւ Հասունեանէ և հրաման ղրկեց որ Հակահասունեաններու աղերսագիրն դործա-

գրքովի : Հասունեան այս անգամ չկրցաւ Բ. Դրան հրամանին դիմադրելու և ստիպվեցաւ պատրիարքական իշխանութենէ հրաժարիլ պատճառելով թէ անձնական տկարութիւն ունէր, մինչդեռ օրը տասներկու անգամ կը ճաշէր և երկաթէ մը աւելի քաջառողջ էր :

Մեծ սխալի մէջ ինչալ է կարծելը թէ Հասունեան պատրիարքութենէ հրաժարելուն պէս դործէ քաշվեցաւ : Վենետիկի միաբանութիւնն՝ որ Հասունեան քաղաքականութեան թշնամի նկատված էր, հաճեցաւ իւր երեսին վրայ ապտակ մը ընդունել Հասունեանէ որ իտալերէն պարսաւագիրք հրատարակելով ամբաստանեց Վենետիկի միաբանութիւնն իբրեւ հերետիկոս և հերձուածող պատճառելով թէ յիշեալ վանքին միաբաններն միշտ պաշտպան են հայերու : Վենետիկի Միաբանութիւնը ինքզինքն արդարացնելու համար պարսաւագիրքին պատասխան մը դրեց պարսաւագիրքով մը սրուն մէջ յայտարարելէ ետեւ թէ Հռովմայ պապին ամեն հրամաններուն հպատակ էր՝ կը յարէր նաեւ թէ հայ ազգն ու եկեղեցին հերձուածող և հերետիկոս էր : Այս պատասխանին վրայ Հասունեան ուրախութենէն ամիս մը խնդաց :

1853 ին՝ դործերն այն աստիճանի եկան հասան որ Հակահասունեաններն յայտնեցին վերջապէս թէ իրենց անհնար է Հասունեաններու հետ միանալը : Հասունեան՝ իւր վար-

պետութեան զէնքերուն վրայ բարդեց նա և կրօնական զէնքեր : Բանադրեց այն ամեն անձերն որոնցմէ չէր ակործար : Քանի մը օրէն իւր վարդապետները իրեն հաւիրելով իշխանութիւն տուաւ անոնց մինչև նոր կիրակի արձակել անուղղակի դործողները — ինքը բանադրելու զբաղած ըլլալով արձակելու ժամանակ չուներ — իսկ ինք ստանձնեց ուղղակի դործողներն արձակելու պաշտօնը՝ զոր մինչեւ այսօր արժանի չեղաւ վարելու : Առաւօտը արթննալուն պէս վարդապետներուն կըսէր, բաւարարելի է ձեր ցոյցը բերէ՝ Դոյն, իսկ երբ վարդապետները կը պատասխանէին թէ բանադրվելու մարդ չմնայ՝ կապառնար իրենց որ մարդ գտնեն որպէս զի բանադրէ : Ճաշէն առաջ կը բանադրէր, ճաշէն ետքը քիչ մը կը կախակայէր, թէպէտ և երբեմն ալ կարձակէր բայց չատ անգամ գիշերը կը քակէր և առաւօտուն կը կապէր, եթէ կապելու համար չուանի պէտք ունենար՝ չուանի վաճառականները մեծ դործ մը տեսած պիտի ըլլային : Հասունեան երբ տեսաւ որ բանադրելն, անիծելն ու կախակայելը մեծ արդիւնք մը չունեցան սկսաւ Ս. Պապէն չրջաբերականներ բերել տալ, ամեն օր արեւուն հետ մէկտեղ նոր չրջաբերական մը կերներ : Հակահասունեաններն այդ չրջաբերականները կարդալով՝ հետեւեալ կերպով կը պատասխանէին Հասունեանին .

« Գեր. Հասունեան »

Մեծապէս մխիթարւեցանք կարդալով Ս. Զօր Պիոսի թ. Գահանայապետին կոնդակը :

Մենք քու վրայ վստահութիւն չունինք :

Ձեր բռնած ճամբան անհամաձայն է Գրիստոսական ոգւոյն :

Ուստի ամենեւին անվստահ ըլլալով ձեր վրայ դարձեալ Հաստատութեամբ կը նորոգենք մեր բողոքը աշխարհի առջեւ որ ասկից էտքը մէկ կերպով մը չենք ճանչնար ըզ ձեզ մեղի հովիւ և առաջնորդ . . . գնա՛, մարդ Աստուծոյ, թող տուր քիչ մը մեր օձիքը :

Հասունեան այս պատասխանը կարդալով աչերը վեր կը վերցունէր և կաղօթէր . Հայ Բողոքոյն ի՞նչ էր քեզի դէմ . աղօթքը լմնցընելուն պէս ինքնիրեն կըսէր . Դու՛, Գրիստոսական :

1857 ին հոգեւորական իշխանութեան համար տէրութենէն պէրմէն ընդունեց որով իրաւունք ստացաւ իր ձեռնադրած եպիսկոպոսներն ուղած տեղը ղրկել առանց ազգային իշխանութեան հարցնելու : Այս պէրմէնի խնդիրն ազգը տակնուվրայ ըրաւ : Ամեն անիրաւութիւն կընէր, կըսէին, և երբ Դուռը բացատրութիւն պահանջէր՝ այդ գործը հոգեւորական է եմք և վերաբերէ կը պատասխանէր :

Հասունեան քսան տարի վանականներու և ազգին դէմ մաքառելէ ետքը ուղեց որ Կիլիկիոյ տան աթոռն Պօլսոյ աթոռին քով դը-

նէ, միացնէ զանոնք և երկու աթոռներուն վրայ նարտ մը դնելով իւր ժողովրդեան հետ խաղայ և զուարճանայ : Կիլիկիոյ տան կաթողիկոսն բանակցութեան մտաւ Հասունեանի հետ, որ լուեց երբ տեսաւ թէ հակառակ ըսկըզբունքներուն վրայ պիտի հիմնուէր այս միութիւնը :

1865 դեկ. 23 ին հոգին կը փչէ Կիլիկիոյ Պատրիարք Գրիգոր կաթողիկոսը . 1865 դեկ. 28 ին նոր հոգի կառնէ Կ. Պօլսոյ նախագահ Անտոն Հասունեան : Վանականներն իրենց սահմանադրութեան համեմատ անմիջապէս գաղտնի քուէարկութեամբ տեղապահ կընտրեն Դատեան Սերգիէ վարդապետը : Նախագահ արքեպիսկոպոս Գասպարեան Բարսեղ անպատուութիւն սեպելով իրեն վրայ պարզ վարդապետի մը տեղապահ ընտրուիլը՝ անմիջապէս պէտք եղած տեղերը կը դիմէ և երուսաղէմայ Լատին Պատրիարք մօնսինեօր վալէրկայի ազգեցութեամբ և մէկու մը ձեռամբ Դատեան վարդապետը հսկողութեան ներքեւ կը բանտարկվի սա յանցանքով թէ՛ ինչու միաբանները իրեն շատ քուէ տուած են : Հասունեան ամեն ճիգը թափելով կաթողիկոս կընտրվի միշտ կրկնելով թէ « եթէ հանգուցեալ կաթողիկոսին իրաւունքներէն Հռովմ փոքր փոփոխութիւն մը ընել ուղէ, բնաւ յանձն չեմ առներ կաթողիկոսութիւնը . Աստուած մի արասցէ, իմ նախագահութիւնս ին-

ձի բաւական է : յ Ասոր վրայ կենէ Հռովմ կերթայ իւր կաթողիկոսութիւնը հաստատել կուտայ և ետ կը դառնայ բէֆօրմիստով մը որ հռովմէական հայերը ամեն իրաւունքներէ կը զրկէր :

Դարձեալ կռիւ և վէճ : Բ. Դուռը ալ ձանձրանալով Հասունեանի ընթացքէն , ինչպէս որ մենք ալ ձանձրացանք անոր ըրածներն պատմելէն , Մահմուտ Նէտիմ բաշային օրով կը վճռվի որ այս բարի մարդը քիչ մը դուրս ելնէ օսմանեան հողէն : Հասունեան լանադրերով իր . . . բաղդը Պօլիսէն կը մեկնի և ֆիւբէլեան պատրիարք կընտրվի կախակայեալ և բանադրեալ հռովմէական հայերու : Հասունեան պարապ չնստիր , կը համոզէ ֆիւբէլեանը՝ որ ագարակի մը դառն վաստկած ըլլալով Հասունեանի թշնամի ըլլալու պատճառ մը չունէր այլ եւս , որ պատրիարքութենէ հրաժարվի : ֆիւբէլեան զոյջումի կուգայ . Ս. Պապին առջև Գրէ կը դնէ ազգին իրաւունքներն քանի մը տարի պաշտպանելով մեծ մեղք դործելուն համար : 1879 ին Հասունեան պատրիարք կընտրվի :

Հոս կը վերջանայ ահա կենսագրութիւնն այն մարդուն որուն դէմքն օր մը պղտիկ տըղայ մը տեսնելով վախցած է և մինչև այսօր կուլայ :

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐՈՅ

ՅՈՒՑԱԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈՋԵՐՈՒ

	Էջ
— Խորէն Գալֆայեան	1
— Տիգրան Եղսուֆեան	17
Ստեփան Ասլանեան	33
Յովհաննէս Տէրոյէնց	49
— Կարապետ Ս. Իսթիւճեան	65
Մկրտիչ Տիգրանեան	81
Յովսէփ Շիշմանեան	97
— Կարապետ Փանոսեան	113
Յարութիւն Մէրեէմ-Գուլի	129
Անտոն Հասունեան	145

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
1	1	ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՕՃԵՐ	ԱԶԳԱՅԻՆ ՁՈՋԵՐ
1	3	1780ին	1870ին
4	28	1850ին	1856ին
11	5	Հօրեղբայրներուն	Հօրեղբօրն ու եղբայրներուն
12	20	նետելով	նետելով
24	24	Նուդարեան	Նուպարեան
28	22	անձնասիրութիւնները	անձնանուիրութիւնները
31	13	չեն կարծեր	չենք կարծեր
33	17	ընծայել	ընծայել
41	26	ունէի	ունէր
76	27	կայսեր	կայսրը
78	7	ընդունելով	ընդունելով
80	14	բաժանորդ	բաժանորդ
81	6	դէմ	դէմ
82	15	կը կոչվի	կը կոչվէր
88	9	որ	զոր
92	19	հակաքել	հաւաքել
97	21	խմելո կամ	խմելով կամ

50 11 50 20 14 25

15 1.65

173

5-3

63

115

10-56

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585592

Голуби

230